

ORD
& SAG
2

INSTITUT FOR JYSK SPROG- OG KULTURFORSKNING 1982

ORD & SAG 1982

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen

Offset-fremstillet i 1000 eksemplarer
af Trøjborg-kompleksets reproafdeling.

1984 genoptrykt (med enkelte rettelser) i 500 eksemplarer

2001 genoptrykt (med enkelte rettelser) i 400 eksemplarer
Layout: Kirsten Lyshøj

INDHOLD:

Forord	2
Peter Skautrup	5
Niels Åge Nielsen: Sådan startede det	7
Torben Arboe Andersen: Stodder, enke, fok	12
Boel Bøggild-Andersen: En vestjysk herredsskriver og hans baggrund	23
På dialekt, om dialekt	30
Ove Rasmussen: Byge	31
Viggo Sørensen: Om muenen, o æ mårer, om monner	40
Fra Jysk Ordbogs trykmanuskript	51
Meddelerkort pr. december 1982	52

Forord

Igen i år vil vi med denne lille publikation ønske vore meddelere og andre nære kontakter en god jul og et godt nytår, idet vi takker for hjælp og interesse i det svundne år.

1982 burde for Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning have været præget af glæde og lyssyn; for netop i disse dage op mod jul fylder instituttet - som det første på Aarhus Universitet - 50 år. Jfr. professor Niels Åge Nielsens artikel om instituttets start.

Der er imidlertid to forhold, som afholder os fra egentlige jubilæumsforanstaltninger.

For det første har vi nylig mistet instituttets stifter og leder gennem en menneskealder, professor Peter Skautrup. Jfr. omstående mindeord ved lektor Ove Rasmussen.

For det andet svæver instituttets hovedprojekt, Jysk Ordbog, nu på femte år i uvished om sin fremtid. Ordbogskommissionen under kulturministeriet (jfr. Ord & Sag. 1981.3) har stadig ikke afgivet betænkning, og kun velvillig assistance fra de jyske amtskommuner og Aarhus Universitets Forskningsfond har gjort det muligt at fortsætte redaktionen, omend med en beklagelig nedskæring af redaktionskapaciteten.

Det er vort håb, at vi må få mulighed for at fortsætte ordbogsarbejdet, og at de ansvarlige myndigheder trods krisetider ikke vil lade hånt om et mangeårigt indsamlings- og tilrettelægningsarbejde - en indsats, som har resulteret i bl.a. et kartotek på ca. 3 millioner ordbogs-sedler, omkr. 60.000 besvarede spørgelister, udarbejdede redaktionsregler, og en redaktion som nu er godt i gang med Be-

Lad os håbe, at Danmark ikke er blevet så fattigt, at det må afstå fra at gennemføre nationale kulturopgaver som de store ordbogsprojekter. Vore naboer (Sverige, Norge, Finland og Tyskland) prioriterer sådanne opgaver højt og investerer store midler i deres løsning.

Med dette håb lægger vi Ord & Sag 2 i læsernes hænder. Skønt fra begyndelsen blot tænkt som en nytårshilsen, er denne lille publikation for os blevet et nyttigt supplement til ordbogsarbejdet. Her har redaktørerne lejlighed til i korte populærvidenskabelige oversigtsartikler at redegøre for sproglige og kulturelle sammenhænge, der ville gå tabt i ordbogsregi.

Vi kan ikke kraftigt nok anmode vore læsere om at tage til genmæle, hvor de mener, vi har overset eller mistolket dialektalt materiale. I det hele taget hører vi gerne fra alle, som nærer hengivenhed overfor de omend sejlivede, så dog svindende jyske dialekter. Specielt ville det glæde os, om vi kunne komme i forbindelse med meddelere i nogle af de "tomme" områder på meddelerkortet på s. 52. Instituttets adresse og telefonnummer er trykt på bagsiden af omslaget.

PETER SKAUTRUP

21.1.1896 - 5.8.1982

Den 5. august 1982 døde professor Peter Skautrup og hans hustru Ester Skautrup ved en trafikulykke.

Peter Skautrup blev ansat som docent i nordisk sprog ved Universitetsundervisningen i Aarhus i 1928 og var altså med til at tegne billedet af det nye universitet lige fra dets start. For ham som de øvrige pionerer var det magtpåliggende at skaffe den nye institution et godt omdømme i såvel snævrere faglige kredse som ude i befolkningen; og næppe nogen anden har som Skautrup – selv i sit otium – formået at bidrage til universitetets gode omdømme.

I fagkredse er hans bedst kendte værk “Det danske sprogs historie”, der udkom i 5 bind i årene 1944-1970; han søger her jævnsides med skildringen af sprogets udvikling fra runetiden frem til 1950 at belyse de sammenhænge, der består mellem sproget og den kultur, det afspejler. For Skautrups sprogforskning spillede disse sammenhænge altid en vigtig rolle, og det var ikke nogen tilfældighed, at det tidsskrift, han fra 1932 udgav sammen med H.P. Hansen, kom til at hedde “Sprog og Kultur”.

I vide kredse vil Skautrups navn være kendt gennem hans deltagelse som medredaktør eller medudgiver ved en række større værker: “Ordbog over det danske sprog”, “Danmarks gamle Landskabslove”, 5.udgave af Traps “Danmark” og “Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder” - der alle har nydt godt af hans omfattende viden og hans åbenbart uudtømmelige arbejdskraft.

Blandt lægfolk - i al fald i Jylland - blev Skautrup først og fremmest kendt gennem sit arbejde med de jyske dialekter. Dialektologien var uden tvivl det faglige område, der bestandig stod Skautrup nærmest. Hans arbejde med dialekterne var omfattet af varme følelser og en

kærlighed, der havde sin rod i hans egen opvækst i et dialekttalende miljø. Smukt kommer hans forståelse for dette miljøes mennesker til udtryk i den lille bog "Bondesind" (1950). Også "Et hardsysselmål" (1927ff.) henter sit stof i hjemstavnen; værket giver en sagligt ordnet fremstilling af ordforrådet i Tvis-dialekten med moderen som hovedmeddeler.

Som omtalt andetsteds i denne publikation oprettedes i 1932 på Skautrups initiativ Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning, der blev rammen om et omfattende indsamlingsarbejde, sigtende imod udarbejdelse af en stor ordbog over de jyske dialekter. Indsamlingsvirksomheden bragte Skautrup i kontakt med mange meddelere, og igennem foredrag i alle egne af Jylland blev han en kendt person i vide kredse. Til det sidste var Skautrup stærkt engageret i arbejdet med Jysk Ordbog; kort før sin død havde han afsluttet redaktionen af de sidste afsnit under bogstav A og var ivrig efter at komme videre. Ordbogens fremgang var en hjertesag for Skautrup, og derfor smertede det ham stærkt, at de økonomiske vilkår i de sidste år truede med at reducere medarbejderstaben og gjorde det nødvendigt at udskyde trykningen.

Som lærer og fagfælle var Skautrup inspirerende og altid parat til at yde støtte. Med sin elskelige personlighed og utrættelige optimisme var han afholdt af os alle.

Redaktionen af Jysk Ordbog har i anledning af institutjubilæet (omtalt s. 2) opfordret en af instituttets veteraner, professor i nordisk sprog og litteratur Niels Åge Nielsen til at fortælle om “instituttet i gamle dage”.

NIELS ÅGE NIELSEN:

SÅDAN STARTEDE DET

23. marts 1932 stod der på en lille reklameseddel udsendt til en række dagblade fra Universitetsforlaget i Aarhus: “Hr. Redaktør! Hermed har vi Fornøjelsen at sende til behagelig Anmeldelse i Deres Blad: SPROG OG KULTUR, udgivet af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning ved Peter Skautrup og H.P. Hansen. Vi beder Dem venligst tilsende os det Nummer af Bladet, hvori Anmeldelsen findes. Ærbødigst Universitetsforlaget i Aarhus.”

Omslaget af det nye tidsskrift bar et cirkelrundt bomærke med den store Jellingesten og udenom teksten “Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning”. Første hæfte var på 64 sider. Docent i dansk sprog Peter Skautrup havde bl.a. skrevet en artikel, der mandede ud i en spørgeliste om mølle-terminologi. Og museumsforstander H.P. Hansen (Herning) havde leveret forskellige folkemindebidrag.

Instituttet bag tidsskriftet var det først oprettede ved den “Universitetsundervisning i Jylland”, der snart efter (nemlig i 1933) skulle blive til Aarhus Universitet. Instituttets stiftende møde fandt sted 19. december 1932.

Men det var økonomisk vanskelige tider. Et af instituttets første projekter (sammen med Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur), udgivelsen af Jens Lunds bog om “Morsingmålets Lyd- og Formlære”, opnåede først senere Carlsbergfondets støtte. Som professor Poul Andersen (København) udtrykte det i et brev til Skautrup - på baggrund af nedskårne bevillinger til Udvalg for Folkemaal: “.. det undrer mig ikke at høre, at I intet fik; det er den samme Ynk overalt.”

Det ses ikke af den arkiverede korrespondance, hvor mange abonnenter Sprog og Kultur havde i de første år. Derimod ligger der mange breve fra personer og institutioner, der udbeder sig tidsskriftet gratis,

og fra andre tidsskrifter, som ønsker en bytteordning. Instituttet fik på den måde langsomt opbygget en beskeden samling af filologiske tidsskrifter. 17. maj 1933 trådte Carlsbergfondet så endelig til med en første støtte på 400 kr. til instituttet.

Langsomt begyndte også arbejdet i marken. Allerede i 1932 modtog instituttet enkelte optegnelser efter møllespørgelisten. Og en oktobermorgen i 1933 ankom der til Århus fire kolleger fra København: Ellen Raae, Svend Jespersen, Ole Widding og Poul Andersen, fagspecialister på hver sit område af folkekulturen. De havde kørt med nattoget - vel sagtens for at spare hotelværelse -, og de agtede at tilbringe en enkelt dag (!) med optegnelser i Vestjylland, kørende i Skautrups bil. De havde til benzinen (der dengang kostede ca. 20 øre literen), men de fik ikke honorar for arbejdet.

Min egen interesse for dialektforskning går tilbage til mit andet studieår 1934 under den nyudnævnte professor Skautrup. Besvarelsen af en prisopgave i 1936 og et studieophold i Uppsala 1938-39 gav mig yderligere anledning til at arbejde med dialektmateriale. I foråret 1940 havde Skautrup så øvelser over danske dialekter, især de jyske, og der blev som afslutning på semestret arrangeret en ekskursion, som skulle følge grænsen mellem øst- og vestjysk. Vi var otte studerende, der deltog sammen med professoren. Turen foregik på cykel og varede 14 dage, og på den tid besøgte vi ca. 70 sogne i et bælte fra Horsenseggen til Vesterhanherred.

Udover de spørgelistebesvarelser (om lydforhold mv.), som vi alle indsamlede, benyttede jeg lejligheden til at studere husdyrnavne (et emne, der havde optaget mig allerede i Sverige) samt navne på gårdens forskellige rum. Senere i 1940 lod Skautrup min spørgeliste om husdyrnavne trykke som instituttets spørgeliste nr. 2.

I maj 1945 ansøgte Skautrup Aarhus Universitet om at få oprettet en assistentstilling til mig ved Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning. Han gav i den anledning en kort redegørelse for instituttets historie og tilstand, som - i uddrag - meget godt illustrerer de daværende vilkår og forhåbninger:

“... arbejdet har fra første færd omfattet såvel en indsamling som en bearbejdelse og publikation af dialektalt og kulturelt stof. Indsamlin-

gen af dialektmaterialet er i det væsentlige foregået ved ulønnet medhjælp af mange interesserede landet over, da der ikke har været midler til rådighed til at honorere fagligt uddannet arbejdskraft.¹ ... Det samlede antal dialektседler er nu godt 150.000. ... Som tilskud ... har Universitetsbestyrelsen fra og med 1933 bevilget 1000 kr. årligt, og endvidere har lederen siden 1934 fra Carlsbergfondet til indsamling, udskrivning og foreløbig ordning af dialektmateriale ... modtaget 800 kr. årligt. Det førstnævnte beløb er medgået til udgivelse af tidsskriftet Sprog og Kultur, det sidstnævnte beløb ... i det væsentlige til betaling af studentermedhjælp. ... Lederen har i de forløbne 14 år i øvrigt ikke modtaget honorar for sit arbejde, og da der i stigende grad fra anden side i de senere år er blevet lagt beslag på hans arbejdskraft, har det ikke kunnet undgås, at instituttets virksomhed er kommet til at lide derunder.” Personaleforøgelse var blevet en nødvendighed.

1. maj 1946 tiltrådte jeg stillingen som institutassistent. Instituttet var nu beliggende på 3. sal i vestfløjen af den ny hovedbygning – ved siden af Nordisk instituts håndbibliotek og læsesal for studerende.

Af den følgende tid husker jeg især året 1949 som præget af stor aktivitet på instituttet. 2. oktober fyldte H.P. Hansen 70, og Skautrup havde taget initiativet til et festskrift. I løbet af sommeren indkom der 19 artikler om kulturhistorie, 11 om folkeminder og 6 om sprog. Det blev et fornemt værk på 406 sider, og ca. 650 personer og institutioner tegnede sig for det og kom på gratulationslisten.

Skautrup skrev heri om kostaldens navne i de danske dialekter, og selv valgte jeg at beskæftige mig med dialekternes lokkeråb til husdyr. Det var vores hensigt, at begge disse artikler skulle bringe oplysning om den geografiske udbredelse af de forskellige betegnelser. Kostalden havde f.eks. 9 forskellige navne: nøds, mannese, kjørres, kohus, fæhus, øddel, bås, lade, stald. Men hvor sagde man hvad? For Skåne, Halland og Blekinges vedkommende kunne man indhente oplysninger fra svenske dialektinstitutioner, for de danske øers og Sønderjyllands vedkommende i Udvalg for Folkemaal (København). Men fra Nørrejylland havde vi kun oplysninger få spredte steder.

¹ Den omtalte medhjælp blev først og fremmest ydet af de personer, Skautrup biografere i Sprog og Kultur 27, s.59ff.

Jeg udarbejdede da en spørgeliste vedrørende disse og andre dialektord, som det fremgår af hosstående illustration. Spørgelisten blev sendt til en lang række jyske dagblade, af hvilke de fleste beredvilligt optog den. Fra deres læsere indløb til instituttet en 60-70 besvarelser. Skautrup udfyldte så de sidste huller på kortet over kostaldens navne ved telefoniske kontakter til stedlige lærere.

De fleste af dem, der besvarede denne såkaldte Avisspørgeliste, blev overtalt til fremover at besvare lignende lister tilsendt fra Jysk Ordbog. Hermed var begyndelsen taget til opbygning af det meddelernet, som siden er udvidet betydeligt og nu i en årrække har omfattet ca. 500 meddelere. Med denne brede og faste kontaktflade til dialektmiljøerne fik Jysk Ordbog en enestående mulighed for at give tætte og detaljerede billeder af dialekternes ordforråd.

Hvad hedder det paa Jydsk?

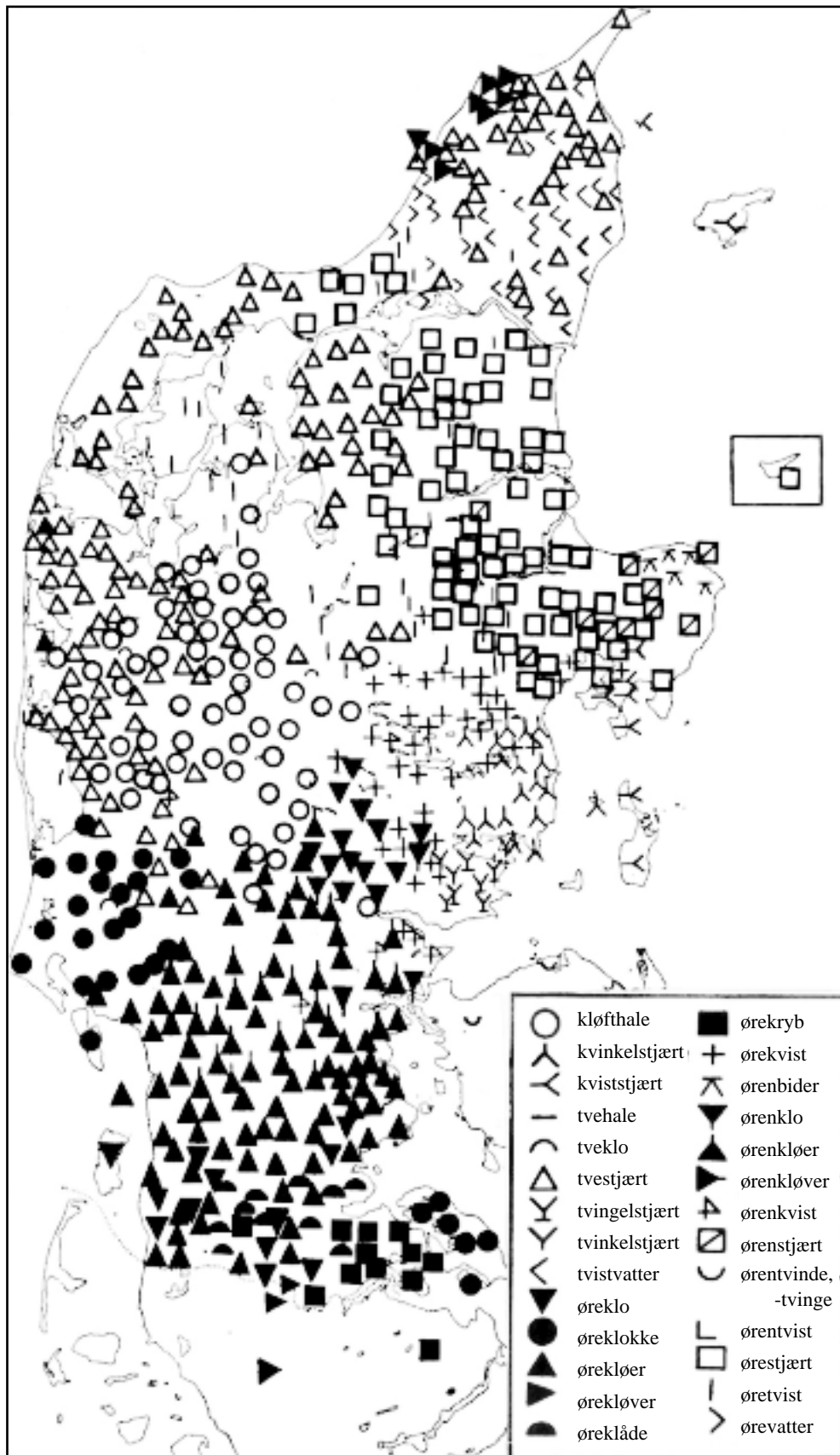
Instituttet for Jydsk Sprog- og Kulturforskning, der har tilhuse paa Universitetet i Aarhus, under Ledelse af Professor P. Skautrup, mangler Oplysninger om en Række jyske Benævnelser for følgende:

1. Hvad kaldtes Gaardens Beboelselænge (Sals, Raaling, Indhus)? - 2. Kostalden (Nøs, Kjørres, Kohus, Kræhus, Fæhus, Fæstald)? — 3. Hestestalden (Stald)? — 4. Pinden i Hønsehuset (Rik, Rane, Raane, Hjald)? — 5. Hvad kaldtes Faaret, naar det første Gang havde Lam (Gimmer, Ungfaar, Læmmefaar)? — 6. Hvad kaldtes Vædderen (Vædder, Buk, Ronnevædder)? — 7. Kastreret Vædder (Bede, Gjældvædder)? — 8. Hunlam (Aalam, Gimmerlam)? — 9. Halvkastreret Hest (Klaphingst, Vrænnik, Halvkod, Urhingst, Halvtig, Hyling, Vrinsker)? — 10. Andrik (Andrækker, Drage)? — 11. Hvordan kaldte (lokkede) man paa Heste; Føl (Fylle, Løf); Køer (Bos); Kalve (Kip); Faar (Mække); Lam; Geder; Svin; Hunde; Katte; Killinger; Høns (Putte Pylle, Tippe); Kyllinger; Ænder (Rap, Wak, Brikke, Bikke, Pille); Gæs?

Ordene i Parentes er Forslag til Hjælp for evt. Meddelere. Det bedes nøje oplyst, i hvilket Sogn Ordene blev brugt. Evt. Meddelere bedes notere Fødeaar og -sted, samt hvor længe de har boet i Fødesognet, endvidere hvilke Ord der er gamle og evt. gaaet af Brug, og sende det til Professor Skautrup.

Avisspørgelisten, som den stod at læse 21. april 1949 i Silkeborg Avis.

Få år efter avisspørgelistens udsendelse var antallet af meddelere steget til nogle hundreder, og midt i 1950'erne kunne der tegnes tætte kort som dette på grundlag af spørgelisterne.

Ørentvistens navne. Efter: N.Å. Nielsen: De jyske Dialekter. 1959, s. 143. Kortet er af pladsmæssige grunde beskåret her, så kun de jyske navne ses.

Torben Arboe Andersen:

Stodder, enke, fok

- jyske betegnelser for sidste neg og sidste læs.

Før høstarbejdet blev mekaniseret, altså i tiden op til omkr. 1920, krævedes i hvert fald på større gårde adskillige menneskers medvirken for at få høstarbejdet udført i rette tid. Når mange deltager i samme arbejde, opstår der nemt konkurrence om at blive først færdig med sin del af arbejdet, eller i det mindste om at undgå at blive sidst færdig. Den sidst færdige udsættes gerne for et vist mål af løjer og drilleri fra de andres side, og da der i mejningen af kornet deltog unge af begge køn, kom denne skæmt næsten uundgåeligt til at vedrøre også spørgsmål om giftermål og eventuelle børn. Selve organiseringen af arbejdet lagde op til det, idet man arbejdede parvis: en karl (eller mand) mejede kornet med le, en pige (eller kone) "bandt op", dvs. rev stråene sammen til neg og bandt negene. I dette miljø kunne det at binde sidste neg let bruges som et "varsel" for vedkommende opbinderske om, at hun måtte tage til takke med at få en gammel mand som ægtefælle: når hun var langsom (el. uheldig) til arbejdet, var hun nok også langsom (el. uheldig) i valget af ægtefælle.

Også udadtil konkurrerede man, nemlig med landsbyens andre gårde om at blive først færdig med mejning og senere med hjemkøring af kornet. Når mejningen var afsluttet, kunne man slå ("klingre") på lebladene med lestrygerne for at gøre naboerne opmærksom på, at man var blevet færdig før dem. Eller man tildannede og udklædte en "høsthjælper" (evt. af sidste neg) og satte den som drilleri over i en uhøstet mark i nabolaget. På sidste læs skulle man have så mange høstfolk og børn som muligt med, for at der kunne være højest mulig sang eller råben, igen til markering overfor naboerne af, at man nu var færdig, denne gang med høsten som helhed.

Den netop skitserede opfattelse af skikkene omkring sidste neg som socialt (og psykologisk) betingede har i de seneste 30-35 år mere og mere fortrængt en ældre opfattelse af høstskikkene som indeholdende kultiske elementer. Ifølge den ældre teori var der til det sidst mejede korn og det sidst bundne neg knyttet forestillinger om en kornånd, der skulle symbolisere kornets grokraft¹. Ved at meje de sidste strå og binde det sidste neg risikerede man at øve vold mod kornånden, så grokraften kunne forsvinde fra marken; derfor søgte man at undgå at meje og binde det sidste neg. Således lød forklaringen ifølge denne teori, der i den påståede tro på en kornånd så et levn fra hedensk tid. Kornånden kunne være legemliggjort i skikkelse af et dyr, f.eks. en hare eller en ræv, som gemte sig i de sidste umejede strå, og som det gjaldt om at fange, for at grokraften ikke skulle forsvinde².

Kritikken af denne teori blev først formuleret og anvendt på et omfattende traditionsmateriale af Eskeröd (1947). Hermed skifter interessens brændpunkt fra hypoteser om skikkene som levn fra ældre religiøse forestillinger til beskrivelse af skikkernes faktiske funktion i de miljøer, de anvendtes i; teorien om en kornånd opgives som overflødig³.

Danske høsttraditioner er tidligere udførligst behandlet af Ellekilde (1937-38), hvor skikkene omkring det sidste neg indtager en dominerende plads, inspireret af kornånd-teorien; forinden havde også traditioner i forbindelse med det sidste læs været genstand for nærmere undersøgelse⁴. Hidtil er egentlige udbredelseskort over betegnelserne for sidste neg og sidste læs vist ikke publiceret⁵. I det følgende vil jeg behandle disse betegnelser med udgangspunkt i kortet s. 15.

Under høstarbejdet er der i tre faser tale om et sidste neg, nemlig ved mejning og opbinding, ved "skokning" (dvs. når negene "sættes sammen", f.eks. 6 og 6 til vejring på marken), og endelig ved hjemkøring af sidste kornlæs til gården. På kortet er betegnelserne for disse tre typer sidste neg anført samlet. Der foreligger ingen vidnesbyrd om, at det sidst bundne neg også uden videre blev det sidst "skokkede" og hjemkørte neg. De fleste betegnelser vedrører det sidst bundne neg; kun få angår det sidst skokkede neg; lidt flere bruges om sidste neg på sidste læs, hvor dog betegnelserne for sidst bundne neg optræder igen, også selv om der ikke er tale om et og samme neg. Betegnelser for det

sidst bundne neg optræder fortrinsvis i Østjylland, men også sporadisk i de øvrige jyske egne, endskønt der ikke er blevet plads til angivelse af dette på kortet. Enkelte betegnelser med ringe udbredelse er ikke medtaget på kortet, men blot omtalt nedenfor.

1. Sidst bundne neg.

Som nævnt indledningsvis var der til det sidste neg mange steder knyttet “varsler” om mejerens og især opbinderskens fremtidige uheld, først og fremmest mht. giftermål og barnefødsel. Således kaldtes i Vendsyssel sidste neg *stodderen* (*ståån*), og pigen, der bandt det, blev drillet med, at hun ville blive gift med en stodder; hun måtte da ved høstgildet evt. danse med stodderneget for at begynde at indstille sig på denne ægteskabelige status. Som eneste område i Jylland havde Vendsyssel også en betegnelse for næstsidste neg, nemlig *kællingen* (*tsjællingen*)⁶. Der kunne være en stodder for hver kornsort, kaldet rugstodder osv.; men i den sydlige del af Vendsyssel og i Hanherred kaldtes sidste havreneg også *havrepig*. Denne betragtedes som den værste at binde⁷, antagelig fordi havren oftest var sidst moden og havrepiggen dermed allersidste neg, som da “varslede” giftermål med en meget gammel mand, endog en gammel gnier (hvad ordet “pig” kan betegne i Vendsyssel).

Fra Hanherred foreligger enkelte oplysninger om, at det sidst bundne neg kaldes *den gamle mand*, mens de øvrige kilder bruger denne betegnelse om sidste neg på sidste læs.

I størstedelen af Himmerland (jf. kortet) benævntes sidste neg *reet* (med længde eller vestjysk stød) eller *reed* (med “blødt d”) - hos Feilberg anført med opslagsformen *rette*. Foreløbig er det ikke lykkedes at forklare dette ords oprindelse. Også her kunne betegnelsen bruges om sidste neg af hver kornsort (byg-rette osv.). At det var et særligt neg, kunne man fremhæve ved at binde det med 2-3 negbånd⁸; nogle steder skulle det bæres hjem til gården af opbindersken, men oftest lod man det blive på marken.

I det midtøstjyske område (samt i Nordøstdjursland) optræder betegnelserne *kælling* og *den gamle* side om side. Pigen, der binder sidste neg, “får den gamle” eller skal “giftes med den gamle”, mens kælling-navnet antagelig “varsler”, at hun vil ende som ugift kælling, jf. at sidste negs opbinderske selv kunne kaldes kælling. At hun her (og spo-

radisk i Himmerland) også kunne kaldes “den gamle”, skyldes snarest, at hun i de andres øjne var langsom til sit arbejde. For den enkelte mejer på arbejdsholdet gjaldt det om at sikre, at hans opbinderske ikke blev sidst færdig; han måtte derfor holde et vågent øje med de andre par af mejere og opbindersker og afpasse sin hastighed efter dem så vel som efter sin egen opbinderske.

I Vejle-Kolding området betegnes sidste neg som *æ gammelmand*. Neget kan tildannes og udklædes som en mand og anvendes som “høsthjælper” for at drille en nabo, der ikke har ophøstet endnu.

Eggen omkring Kolding-Haderslev-Åbenrå har *fisneg* som den hyppigst forekommende betegnelse; mejeren og opbindersken kaldes tilsvarende *fisfader* og *fismoder*. Her var kappestriden om at undgå at blive sidst færdig udviklet til en konkurrence med helt faste regler, nemlig *strygekastning*. Man opstillede et “mål”, f. eks. en rive, som karlene derpå i en afstand af mindst “en halv snes alen” kastede lestrygerne imod, men på særlig vis. Kasteren stod med ryggen mod målet, tog med venstre hånd fat i højre øre med armen foran kroppen, førte højre hånd med strygen mellem kroppen og venstre arm op til venstre skulder og kastede strygen mod målet. Som man kan forestille sig, krævede det en vis øvelse at ramme nogenlunde præcist under disse vilkår; konkurrencen kunne gøres vanskeligere, f.eks. ved at øge afstanden til målet og/eller kræve kast med venstre hånd. Den, der ramte længst fra målet, blev fisfader og hans opbinderske fismoder, og de to skulle derpå meje og binde fisneget. Spørgsmålet om, hvem der skulle være fismoder og fisfader kunne også afgøres af opbinderskerne, enten ved strygekastning eller ved konkurrence om, hvem der hurtigst kunne binde negbånd om tre udlagte bundter strå. Fisneget, eller nogle strå fra det, kunne bæres hjem af den pyntede fismoder; hun og hendes mejer havde krav på ekstra god forplejning ved hjemkomsten, f.eks. en ekstra snaps. Neget opbevarede til høstgildet, hvor der evt. blev danset med det.

Førsteleddet “fis-” har mest sandsynligt forbindelse til navneordet “fes” hos Feilberg, der henfører det til middelnedertysk *vese* med betydningen tråd, trådende. Dette ord menes også at ligge bag ordet “fejsgump”, kendt især fra ældre sønderjyske landsbyvedtægter i betydningen “sidst høstede del af kornmark”⁹.

Den sidste betegnelse med større udbredelse er *fok*, som i Angel og Svans anvendtes om sidst bundne neg; nord for Flensborg fjord beteg-

ner fok derimod sidste neg på sidste læs. I Angel blev fokken under sang båret hjem pyntet med blomster, hævet højt på en rive og ved hjemkomsten nogle steder sat op i et træ til tegn for naboerne om, at man nu var færdig med mejningen på vedkommende gård¹⁰. Også her ville man normalt helst undgå at binde sidste neg, dog kunne det nogle steder betragtes som en ære og blive belønnet af husbonden f.eks. med en drikkeskilling; han var naturligvis også her godt tilfreds med, at sidste neg var mejet og bundet. Det sidste negs mejer og binder kaldtes *fokfader* og *fokmoder*. Betydningen af ordet fok er ikke helt afklaret; Feilberg sætter det i forbindelse med middelnedertysk *vocke* med betydningen “nar”, hvilket stemmer nogenlunde overens med tidligere omtalte betegnelser som f.eks. stodder, kælling¹¹.

Tilbage står at nævne nogle få betegnelser med mindre udbredelsesområder. *Gonnis* eller *byggonnis* kendtes i egnen syd for Holstebro og Viborg (jf. kortet); ordet kunne ud over sidste neg betegne en høsthjælperfigur. Den rimeligste forklaring på ordet er, at det stammer fra nedertysk *Görnix* (svarende til højtysk “Garnichts”) og altså betegner noget ubetydeligt, parallelt med de nedsættende betegnelser stodder osv.¹² Ligeledes i Vest- og Midtjylland træffes sporadisk betegnelsen *havrehvæs* for sidst bundne havreneg; *rugvrip* optræder to steder (nord for Silkeborg hhv. nord for Ringkøbing), det samme gælder *tvilling* (vest for Silkeborg hhv. sydøst for Aalborg; sidste sted deltes negets top i to, som hver forsynedes med et negbånd). Følgende betegnelser er helt enkeltstående: fra Randers-Viborg egnen *hvedetrold* (dvs. boghvedetrold, jf. Feilberg I, s. 694); fra Hanherred dværg¹³; fra Salling *havreskræv*, som muligvis er en alternativ form til havrehvæs; ligeledes fra Salling *rugrædde* hvor sidsteleddet muligvis er en sideform til det tidligere nævnte rette¹⁴. Om betegnelsen *dreng* jf. nedenfor. Det bør også nævnes, at fra AlsSundeved (især Nordals) er der adskillige eksempler på betegnelsen *hundeneg*, der antages at være et nyere indlån fra fynsk¹⁵.

2. Høsthjælperskikken.

Ved en “høsthjælper” forstås en udklædt figur, en dukke, tildannet over to stænger, der er lagt over kors som til et fugleskræmsel; den kan være bygget op over sidste neg eller være udstoppet med halm. Denne figur søgtes efter opbindingen af sidste neg anbragt i en uhøstet mark hos en

nabo; den var forsynet med en skrivelse, et “pas”, hvori den tilbød sin fremragende hjælp mod en tilsvarende høj betaling i form af mad og drikke mv. De almindeligste betegnelser for sådanne “hånedukker” er *fissemand* i Syd- og Sønderjylland (jf. kortet) og *høstdreng* i Salling, Mors og det nordlige Midtvestjylland; på Nordmors kaldes den *høstmand*, endvidere er oplyst navnene *høstkarl* og *høstkone*¹⁶. Resultaterne af en undersøgelse af høsthjælpertraditionen er anført i Nielsen (1979), hvis udbredelseskort s. 49 er indarbejdet i kortet her. Naturligvis søgte de, der ikke var færdige med mejningen, at undgå at få en sådan hjælper, f.eks. ved at holde vagt der, hvor naboens høstfolk mest sandsynligt ville forsøge at anbringe den, eller de skyndte sig at ekspedere den videre til en anden “ufærdig” nabo, hvis den trods alt var kommet ind på marken. Førsteleddet i *fissemand* kan forklares som en udvikling af middelnedertysk *vese* ligesom førsteleddet i *fisneg* ovenfor; betegnelsen *høstdreng* hænger sikkert sammen med, at sidste neg flere steder i Salling -Viborg-egnen benævnes *dreng*. På Mors kan høsthjælperen endvidere hedde *krattedreng* (kratte = rive); i Vejle-Kolding-egnen kan den ud over *gammelmand* (jf. ovf.) kaldes *stoddermand* især lidt nord og vest for “gammelmands”-området.

Til sidst skal nævnes, at man vist over hele Jylland (så vel som i resten af Danmark og dele af Nordeuropa) markerede mejningens afslutning ved, at høstfolkene efter hjemkomst til gården *strøg for kålen*, dvs. de tog opstilling i kålgården (køkkenhaven) eller foran køkkenvinduerne, og ved ihærdigt at stryge (= hvæsse) lærne truede de med at høste kålene; madmoderen måtte da for at “redde” disse give et lille traktement eller love et lille gilde om aftenen.

3. Sidste neg ved “skokning”.

Af det foregående er indirekte fremgået, at man i det meste af Vestjylland ikke havde nogen særskilt betegnelse for det sidst bundne neg. Derimod havde man i dette område, i modsætning til resten af Jylland, en fast betegnelse for sidste neg, der sættes i skok eller hob, nemlig *enke* og *enkemand* (jf. kortet). Bæreren skulle stille sig ved siden af dette neg i skokken, hvis det var et umage neg. Betegnelsen afhang af, om det var en karl eller en pige, der bar sidste neg hen til skokken. Også dette neg søgte man at undgå, idet det blev taget som varsel om, at man

ville blive gift med en enke hhv. enkemand¹⁷. Alternativt kunne sidste neg her sporadisk kaldes *horeunge*, hvis det var et lille neg; denne betegnelse kunne også bruges om et neg, der var “i overskud”, når man havde opsat en given række skokke, og som man derfor tog med over i næste række. Andre steder, især i Midtøstjylland, kunne betegnelsen *horeunge* anvendes om små neg i det hele taget.

4. Sidste neg på sidste læs.

Hjemkørslen af sidste læs blev de fleste steder markeret på festlig vis som tilkendegivelse af, at hele det anstrengende høstarbejde nu var afsluttet. Så mange som muligt af høstfolkene og gårdens børn skulle med på læsset, og derfor var det mest praktisk og ufarligt, at læsset ikke blev særlig højt.

Flere af betegnelserne for sidst bundne neg anvendes også om sidste neg på sidste læs og undertiden om selve læsset. Således i Vendsyssel: at køre sidste læs hjem kaldtes at “*køre med stodderen*”, hvor stodderen var sidste neg eller en halmdukke udklædt som mandsperson (med frakke og høj hat) og anbragt oven på læsset sammen med høstfolkene; *stodderen* kunne også betegne hele læsset. I Hanherred kørte man tilsvarende med *den gamle mand*, der var udklædt ligesom stodderen. Naboerne ville gerne stjæle figuren, for det kostede “ejereren” en flaske brændevin at få den tilbageleveret¹⁸.

I det midtjyske område med betegnelserne *kællingen* og *den gamle* (jf. kortet) kunne begge bruges om sidste neg på sidste læs; dette neg kunne være udklædt som en gammel kælling. På Mols og Syddjurs-egnen anvendtes betegnelsen *høstkælling* om en udklædt figur, dannet af sidste neg eller af en medbragt halmfigur; navnet kunne også gælde selve læsset.

Hverken “rette”-området eller “gammelmands”-området har nogen betegnelse for sidste neg på sidste læs; men i den nordlige del af “fisneps”-området taler man om *fiskærven*, dvs. de to sidste neg bundet sammen til en kærve og altså stukket op på læsset på en gang¹⁹. Den midterste og den sydlige del af “fisneps”-området har i stedet sporadisk betegnelsen *basse*, der også forekommer i et større område sydvest for denne egn (jf. kortet). *Æ basse* kunne bindes sammen af flere neg, som oftest 5-6, men også helt op til 20 neg. Der var således tale

om en temmelig hård kraftprøve, både for den, der skulle svinge neget op på læsset i marken, og for den, der skulle læsse det af (ofte opad) hjemme i laden. Betegnelsen *basse* skyldes antagelig negets størrelse; men den kan også bruges om et enkelt blomsterpyntet neg, som på sidste læs løftes i vejret på en høtyv, mens man kører hjem og evt. rundt til naboer under råb som “*hurra for æ basse*”.

Nord for Flensborg fjord betegner *fok* (på Als udtalt *fuk* eller *fukke*) som tidligere antydet sidste, pyntede neg på sidste læs. Ordet kan også betegne en figur pyntet som høstpige på dette læs, eller det kan betegne selve læsset, der som regel er blomstersmykket. Under turen hjem fra marken og rundt til naboerne råbes “*fok, fok, hurra*”; naboerne beværter gerne med en skænk el.lign.

I de øvrige egne på den jyske halvø er ikke optegnet særlige benævnelser for sidste neg på sidste læs. For sidste læs derimod anvendes både i Nordvestjylland og Sydvestjylland (jf. kortet) betegnelsen *kvædelæs* (udtales *kwejlas/-læs*, på Thyholm *kwællas*²⁰, fordi man på dette læs “kvæder” (dvs. synger og evt. råber, igen for at gøre naboerne opmærksomme på, at man er færdig med høsten). Også ved sidste læs drev man løjer med hinanden. F.eks. kunne høstfolkene true med at sælge læsset til en nabo, hvis ikke manden i gården var villig til at købe det med løfte om et godt høstgilde; men lykkedes det manden at få en anden til under denne “tingen” om prisen at løse hestenes skagler fra hamlerne, uden at “kusken” opdagede det, ja så var det manden, der havde overtaget²¹.

I et østjysk område (jf. kortet) siger man om hjemkørslen af det sidste læs rivningskorn (dvs. de sidste strå, sammenrevet efter at negene er bragt i hus), at man *kører med tudserne*, mod syd i området alternativt, at man *kører med frøerne* - sandsynligvis fordi der ofte fulgte tudser eller frøer med, nar man læssede rivningen op på vognen.

Af kortet fremgår sluttelig, at man i et bredt bælte fra Vest- til Nordøstjylland spredt brugte betegnelsen *agelæs* om sidste kornlæs; denne betegnelse dækkede dog generelt læs, der var så små, at flere personer let kunne age på dem. Tilsvarende bruges sporadisk i dette område ordet *moglæs* som navn på sidste læs rivning; det kan dog også blot betegne et lidt sjusket læs (specielt et læs, der spidser opad fortil eller bagtil).

Denne undersøgelse viser, at der ud fra sproglige kriterier ikke synes at være behov for at inddrage kultiske overvejelser i forklaringen af betegnelserne for det sidste neg og det sidste læs. Betegnelserne (måske med undtagelse af de endnu uafklarede *rette* og *vrip*) kan forstås enten direkte ud fra arbejdssituationen eller ses som “spøgefuldheder” til adspredelse under et ofte hårdt og slidsomt arbejde.

- 1 Jf. W. Mannhardt: Die Korndämonen. Berlin 1868; Antike Wald- und Feldkulte. Berlin 1905. Mythologische Forschungen. Berlin 1884. Endvidere J.G. Frazer: The Golden Bough. VIII. London 1920.
- 2 Jf. Ellekilde (1938b) s.189; Mannhardt (1905) s.155ff og Frazer (1920) s.270ff, endvidere artiklen “Korndämonen” i Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens. V. Berlin 1932-33. - Mannhardts teorier accepteredes i store træk af nordiske folkemindeforskere, i Danmark helt af Olsen (1910) og i modificeret form af Møller (1933) og Ellekilde (1937-38).
- 3 Eskeröds kritik deles af Nielsen (1979), der betegner kornåndhypoteserne som “tankespind og mere eller mindre fantasifulde teorier” (s.45). I artiklen “Fange ræven” (Danske Studier.1954, s.183f.) giver A.F. Schmidt udtryk for en opfattelse, der stemmer overens med Eskeröds. - Mht. skikkene at fange ræven eller haren: de forklares simpelthen ud fra, at sådanne dyr tidligere gemte sig i de sidste umejede strå, og at det da kunne være en behændighedsprøve el.lign. at forsøge at fange dem. På den jyske halvø er skikken at fange haren spredt afhjemlet i området fra Varde-Fredericia i nord til og med Angel mod syd; derimod er skikken at fange ræven kun afhjemlet fra to lokaliteter (hhv. på Sydals og i Sydangel).
- 4 Jf. Møller (1933), Ellekilde (1937-38); endvidere Nielsen (1979) mht. høsthjælperen samt Raae (1928-29) mht. det sidste læs.
- 5 Kort over høsthjælperbetegnelser mv. findes hos Nielsen (1979) s.47ff.
- 6 Betegnelserne *stodder* og *kælling* anvendtes også om sidste og næstsidste lok hør ved hør-brydning, jf. L.Friis: Vendsysselske Nationaldragter og Vendelboerne i gamle Dage. 1902, s.26, 145; Feilberg: Dansk Bondeliv. 1889, s.113.
- 7 Jf. Kvolsgaard (1891) s.55f.: pigerne kunne være grædefærdige, når de skulle binde havrepiggen; de fik som regel en gammel høstkone til at gøre det for sig.
- 8 Dette er muligvis et levn af den skik, Eskeröd (1947) omtaler fra Skåne: flere opbindersker bandt hver et bånd om sidste neg antagelig for at hindre, at en bestemt af dem skulle udsættes for det til sidste neg knyttede drilleri og “dårlige varsel” (s.170).
- 9 Jf. Nielsen (1979) s.50ff. - Chr. Lisse anfører i artiklen “Hvad betyder fejsgump?” (Sønderjydsk Maanedsskrift XXV (1959) s.46-50), at fejsgump antagelig betegnede det sidst høstede og dårligste korn; overgangen fra det sjældne *fejs-* til det almindelige *fis-* i visse sammensætninger (*fisneg*, *fiskærvt*) forklares da med betydningsligheden (= noget værdiløst, affald). - En alternativ tolkning fremsættes (med væsentlige forbehold) af Ella Jensen i artiklen “Fees - Fejsgump” i: Studier i Dansk Dialektologi og Sproghistorie. 1971. s.139-146. Ordet “*fes*” i samme betydning som hos Feilberg anføres også i Mensing: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch. 1927-35.
- 10 I stedet for sidste neg kunne man pynte og hjembære en til formålet forarbejdet trefod, som anvendtes år efter år.
- 11 Raae (1928) s.121 anfører ud fra Mannhardt (1884, jf. note 1) og Olsen (1910), at fok muligvis betegner “noget kvindeligt” (jf., at Ellekilde (1937b) s.227 tolker førsteledet i *fisneg* som

oprindelig havende haft “anstødelig betydning (= kvindelig kønsdel)” og derudfra antager, at fis-neg oprindelig har betydet pigeneg); efter Raaes antydning kan *fok* måske sættes i forbindelse med verbet *fokke*, der i Vestjylland er lig “støde”, også i “obscøn betydning”, som Feilberg anfører.

- 12 Jf. Ella Jensen: Forsøg på nogle Ordtolkninger. 2. i: *Opuscula Septentrionalia*. (Festskrift til Ole Widding). 1977, s.301. Andre forslag fremsættes og diskuteres i Nielsen (1979) s.54f. samt i A.F. Schmidt: *Gonnis*. (Danske Studier 1939, s.79ff).
- 13 Kvolsgaard (1891) s.55.
- 14 **havreskræv** og **rugrædde** optræder kun hos K.H. Lidegaard: *Graabonden fortæller*. 1948, s.77.
- 15 Ellekilde (1938b) s.45.
- 16 En optegnelse fra Lemvig-egnen beretter, at en høstkone altid ledsager høstmanden “nu de sidste Aar, da Kvinderne har faaet saa megen Ret og Raadighed her i Landet” (Ellekilde (1938b) s.69f; der hentydes formentlig til vedtagelse af lov om kvinders valgret 1915, jf. Nielsen (1979) s.55f).
- 17 Der synes ikke at være eksempler på, at enkenegget kan varsle kommende enkestand for bæreren, sml. Eskeröd (1947) s.169f.
- 18 Espgaard (1972) u. “gammelmand”.
- 19 Det var flere steder almindeligt, at man bandt alle neg sammen to og to, inden de blev kørt fra marken.
- 20 Videre anfører Torsten Balle udtalen *kweglas* (med “blødt g”) fra Torsted sogn, Nordthy.
- 21 Ellekilde (1938b) s.58; endvidere båndoptagelse fra Sennels sogn, Nordthy, ved Torsten Balle 1966.

LITTERATUR

- Ellekilde, Hans (1937a): Det sidste Neg i angelsk Folkeoverlevering. - i: *Folkminnen och Folktankar*. bd.24. (Göteborg). s.180-195.
- Ellekilde, Hans (1937b): Det sidste Neg i Haderslevnegens Overlevering. - i: *Sønderjydsk Maanedsskrift*. XIII. s.213-237.
- Ellekilde, Hans (1938a): Høstskikke i Angel og Svans. - i: *Sønderjydsk Maanedsskrift*. XIV. s. 81-87.
- Ellekilde, Hans (1938b): “Fok”, “Hundeneg” og “Basse” imellem Aabenraa og Flensborg Fjord. - i: *Sønderjydsk Maanedsskrift*. XIV. s.183-206.
- Ellekilde, Hans (1938c): Det sidste Neg i Dansk Overlevering. - i: *Fra Dansk Folkemindesamling*. VI. s.5-100.
- Eskeröd, Albert (1947): *Årets Åring*. Stockholm.
- Espgaard, Arne (1972-74): *Vendsysselsk Ordbog*. I-IV.
- Feilberg, H.F. (1886-1914): *Ordbog over jyske almuesmål*. I-IV.
- Kvolsgaard, C.M.C. (1891): *Spredte træk af landbolivet*.
- Møller, J.S. (1933): *Fester og Højtider*. II. s.86ff, 226ff.
- Nielsen, Svend (1979): *Fissemænd og andre høsthjælpere*. - i: *Folk og Kultur*. s.44-68.
- Olsen, Bernhard (1910): Det sidste Neg. - i: *Fra Dansk Folkemindesamling*. III. s.5-17.
- Raae, Ellen (1928): Det sidste Læs. - i: *Danske Folkemaal*. II. s.113-123.
- Raae, Ellen (1929): *Folkemaal og Folkeliv*. - i: *Danske Folkemaal*. III. s.102-105.

Boel Bøggild-Andersen:

En vestjysk herredsskriver og hans baggrund

- træk af sproget i Skast herreds tingbøger 1636-1640.

Indledning

Når vore dages skoleelever slås med stave- og skrivefejl og gang på gang må konstatere, at forskellen kan være stor mellem det man siger, og den måde ordene skal skrives på, så er deres problemer kun en svag afglans af de problemer, tidligere generationer havde med skriftsproget. Vi skal ikke særlig mange år tilbage i tiden, før skrivekunsten var forbeholdt særligt privilegerede. Almindelig skolepligt blev først indført i 1814, og ved en undersøgelse så sent som i 1873 af soldaternes skrive- og læsefærdigheder viste det sig, at der endnu fandtes 2%, som hverken kunne læse eller skrive, mens 11,6% kunne læse, men ikke skrive (DSH.III.139)¹.

Skrivekunstens udvikling.

Kunsten at skrive var også herhjemme fra starten ensbetydende med at skrive latin, og dette var forbeholdt gejstlige kredse (DSH.I.196). Skriveundervisningen fandt sted i domskolerne, hvor latinen var udgangspunkt for skrive- og læseøvelser. De ældste danske tekster (bortset fra runeindskrifter), nemlig landskabslovene, blev nedskrevet i slutningen af 1100-tallet, sandsynligvis af gejstlige. I flere hundrede år var skrivekunsten fast forankret hos en relativt snæver kreds, og omkring år 1300 havde der udviklet sig en tendens mod en fast dansk skriftnorm uden særlige dialektale træk. Bortset fra de omtalte landskabslove og nogle få legendesamlinger og lægebøger var skriftsproget i de kilder, vi kender fra omkring år 1300, stadig latin. Vi skal ned til år 1371, før vi finder et diplom (et retsdokument) affattet på dansk, og først under

dronning Margrethe I. trænger dansk frem som diplomsprog. Det danske skriftsprog måtte endnu i en periode konkurrere med latin og nu også med det sydfra indtrængende middelnedertysk, som omkring år 1400 var eneherkende i store dele af Sønderjylland (DSH.II.31ff.).

I den følgende tid sker der imidlertid gradvist en udbredelse af skrivefærdigheden, og omkring år 1500 kan kirken ikke længere siges at have monopol på oplæring i læse- og skrivekunsten. Mens domskolerne stadig koncentrerede sig om latinen, er det sandsynligt, at såvel kancelliets som lensmændenes skrivere underviste elever i læsning og skrivning af danske tekster, og det samme har landstings- og herredstingskriverne nok gjort. Hertil kommer, at der efterhånden opstod regne- og skriveskoler i mange købstæder til imødekommelse af et behov, som domskolerne (latinskolerne) ikke kunne opfylde.

Skrivefærdigheden i dansk breder sig således ud over landet, men var stadig forbeholdt forholdsvis få. Samtidig med denne spredning sker en opløsning af den faste norm, som tidligere kunne konstateres; det er klart, at vedligeholdelse af normen måtte afhænge af en centralt organiseret oplæring i skrivekunsten, som ikke længere var til stede. Fastest var ortografien hos kongens skrivere i kancelliet, i klosterskoler og skri-verskoler, men udenfor disse centre havde en stræben imod en fast norm ringere vilkår (DSH.II.63, men også p.41ff). Først med bogtrykkerkunstens indførelse blev der igen mulighed for, at en enkelt skriftnorm kunne vinde almindelig udbredelse, og samtidig faldt forskellene i stavemåden stærkt i øjnene. Retskrivningsspørgsmål bliver efterhånden genstand for diskussion, men det skulle endnu vare længe, før de nuværende hovedtræk i den danske ortografi var gennemført.

Med reformationens indførelse, hvor dansk sprog erstattede latin i gudstjenesten, var grundlaget til stede for at erstatte de hidtidige latin-skoler med danske skoler; dette skete dog først ved 1700-tallets begyndelse; den, der ønskede skrivefærdighed i dansk, var også i 1600-tallet henvist til at søge undervisning ad andre kanaler.

I købstæderne var der som ovenfor omtalt ofte mulighed for oplæring i skrivning, men hvordan klarede man sig på landet? Også her var behovet for skrivekyndige steget med retssystemets udvikling. I 1551 blev det således pålagt tingskriverne ved de lokale retstredse (herredstingene) at indføre skødebreve og tingsvidner i en særlig protokol². For

at belyse hvorledes denne opgave blev løst, har jeg undersøgt nogle af de tingbøger, som er udgivet af Udvalget til Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie, nemlig Skast herreds tingbøger 1636-1640 (udg. ved Poul Rasmussen 1954-65).

Skast herred ligger i Varde syssel, mod nord og vest groft sagt afgrænset af Varde å, mod øst af Sneum å. Tingbøgerne er nedskrevet af herredsskriveren Laurids Pedersen, hvis fader havde hvervet før ham. Allerede i 1598 fungerede faderen som skriver i Skast herred, og i 1610 vides han bosat her, nærmere betegnet i Allerup (Sneum sogn); så det er sandsynligt, at sønnen er opvokset her og har talt egnens dialekt³. Dette gør denne kilde værdifuld også for dialektforskningen.

Herredsskriverens virksomhed.

Det var herredsskriverens opgave at referere de retshandlinger, som foregik på herredstinget og at udfærdige de nødvendige retsdokumenter⁴. Ifølge åbent brev af 1578 skulle tingbøgerne føres og oplæses på tinge, men vi kan se, at den egentlige indskrift i disse tingbøger ikke er sket under selve tingsforhandlingerne, men først senere - sikkert på grundlag af notater. I enkelte tilfælde har Laurids Pedersen nemlig slet ikke været til stede på tinge, men alligevel har vi et tingsreferat fra hans hånd i tingbogen - udarbejdet på grundlag af notater fra hans stedfortræder, i mange tilfælde forgængeren, hans fader.

Laurids Pedersen omtaler sig selv som herredsskriver, men kunne i særlige tilfælde optræde som tingholder (= leder af retsforhandlingerne) eller som befuldmægtiget for personer, som ikke ønskede eller havde mulighed for at indfinde sig på tinget. Han har fået betaling for de retsdokumenter, han tog kopi af, og har måske haft sin partgård på særlig fordelagtige vilkår som betaling for sin skrivervirksomhed⁵. Men herudover har han drevet landbrug og sandsynligvis levet som alle andre i landsbysamfundet.

Hvordan løser han nu sin opgave som skriver? Bortset fra den ovenfor omtalte uregelmæssighed m.h.t. at føre tingbogen efter tingsmøderne - en fejl, som han nok har delt med mange andre skrivere, især hvor tingsforhandlingerne foregik under åben himmel -, så har han nedskrevet sine referater omhyggeligt⁶. Følger man de enkelte sagers retslige forløb, opdager man dog, at en sag ofte mangler opfølgning

eller afslutning, uden at der er noteret en afgørelse om sagsfrafald; så ikke alt er tilsyneladende ført til bogs. I enkelte tilfælde mærker man også hans utålmodighed med de lange, faste juridiske formler, som da f.eks. kan klares med et: “etc. widre effter seduonlig stijll” (1637.896).

Sproget i Skast herreds tingbøger.

Ser vi på det sprog, som tingbøgerne repræsenterer, kan følgende konstateres:

- I. De dialektale træk, som forekommer i Skast herreds tingbøger, er som helhed i overensstemmelse med denne vestjyske dialekts fremtrædelsesform i optegnelser fra slutningen af forrige og begyndelsen af vort århundrede.
- II. De dialektale træk søges i forskelligt omfang undertrykt i ortografien til fordel for en skriftnorm uden jyske træk og i hovedsagen i overensstemmelse med den ortografi, som vi møder i officielle tekster fra den pågældende periode.

En detaljeret dokumentation for disse påstande vil føre for vidt i denne sammenhæng⁷. Jeg vil i stedet udvælge nogle få ordformer, som kan vise sammenhængen mellem det sprog, Laurids Pedersen skriver, og den dialektale udtale i dag.

Mange sammensatte ord er i jysk udsat for en “nedslidning”, som især kan ramme ordenes andetled. Et sådant ord er *boghvede*. I det egentlige Vestjylland syd for Limfjorden svækkes dette ords andetled næsten til ukendelighed.

At det sidste *-e* svinder, kan ikke undre os; det sker overalt i Jylland i alle ord, hvis sidste stavelse ender på et tryktsvagt *-e* i rigsdansk; det er det svind, som vi kalder “den jyske apokope”. Men i dette ord bliver hele andetleddet *-hvede* tryktsvagt i det ovenfor omtalte område. Dette får afgørende betydning for leddets form. For det første svinder *-hv-* efter førsteleddets “bløde” *-g* (oprindeligt et middelnedertysk *-k*). Det efterfølgende *-e-* er som nævnt blevet tryktsvagt, og det medfører, at andetleddets trykssvage rest nu får samme behandling som ellers i området syd for Skjern å og i Syd- og Sønderjylland: *-ed* bliver til *-et*. Resultatet bliver formen *boget* eller *bo·qet*, som ordet gengives i lydskrift. Og det er netop denne form, vi genfinder i Skast herreds tingbøger, her skrevet *bogett* (1637.924).

Et andet eksempel er ordet en *høj*; i vestjysk har ordet formen *hyw*,

og denne form svarer nøje til tingbøgernes *hyff* (1638. 325); at skrive *-ff* for *w*-lyden er normal ortografi i 1600-tallets første halvdel.

Det er ovenfor hævdet, at vi i denne tekst finder stavemåder, som helt svarer til udtalen i dialekten i dag. Men når det er sagt, må det også tilføjes, at der er stor forskel på, hvor ofte de forskellige dialektale former forekommer. De jyske tvelyde *-ie-* og *-ue-* (i tingbøgerne skrevet *uo*) er ikke sjældne i teksten; det samme gælder jysk *å* svarende til rigsdansk *a*, og jysk *o* svarende til rigsdansk *å*. Som eksempler kan nævnes tillægsordet *hel* (*hiel* 1640.143), navneordet *foder* (*fuor* 1637.822), navneordet en gade (*gaade* 1636.530) og navneordet en båd (*bod* 1636.415). Men andre jyske udtaleformer er sjældnere, og nogle jyske træk undgås helt. For eksempel er eksempler på den ovenfor omtalte "jyske apokope" sjældne i ubøjede ord; det jyske stedord *a* (svarende til rigsdansk *jeg*) og det foransatte vestjyske kendeord *æ* (som i *æ hus* i stedet for østjysk *huset*) er undgået i teksten (måske med 1-2 undtagelser på de mere end 1200 sider⁸).

Det ser ikke ud til at være spørgsmålet om de enkelte dialekttræks modstandsdygtighed overfor rigssproglig påvirkning, der bestemmer, hvilke dialektale træk vi ser her, og med hvilken hyppighed de forekommer. For efter hvad vi ved herom, skulle netop de jyske tvelyde være mindre modstandsdygtige end det foransatte kendeord eller *a* (= *jeg*)⁹.

Det, der afgør, om en dialektal form bruges i teksten, er nok snarere spørgsmålet om, hvordan dialektformen lader sig forene med 1600-tallets ortografi i øvrigt. En række ortografiske og lydlig faktorer¹⁰ havde gjort brugen af vokaltegnene betydeligt mere varieret, end den er i dag. Måske har dette bevirket, at det jyske *ie* og *uo* lettere kunne accepteres i skriften end f.eks. det vestjyske foransatte kendeord, som ikke havde forbilleder i skriften.

Herredsskriverens sociale baggrund.

Hvor har Laurids Pedersen lært at skrive? Vi har mulighed for at undersøge hans familiære baggrund, idet han efter al sandsynlighed har tilhørt slægten Barfod, hvis slægtshistorie foreligger udgivet¹¹. Af den kan vi se, at han tilhører en slægt af rets- og skrivekyndige, idet ikke blot faderen, men også farfaderen var herredsskriver, oldefaderen og

tip-tipoldefaderen herredsfogeder, mens tipoldefaderen fungerede som tingholder. Det synes dog kun at have været Laurids Pedersen og hans fader, som har fungeret ved herredstinget i Skast herred; familien stammede fra det tilgrænsende Vester Horne herred. En landadelsslægt har familien oprindeligt været, og dens fastholdelse ved de boglige traditioner fremgår af, at 2 af faderens brødre blev præster og én herredsfoged (i Hammerum herred). Vi ser altså her skrive- og retskyndigheden fastholdt gennem generationer i en landbokultur udenfor købstadsmiljøet

Om Laurids Pedersen har suppleret sin oplæring med et ophold ved en af de to regne- og skriveskoler, som dengang fandtes i Ribe¹², kan vi ikke sige noget sikkert; men den påvirkning fra tysk ortografi, som ses i teksten¹³, *kunne* tænkes at hidrøre fra et ophold i sydligere egne. At bekoste et sådant ophold var ikke ukendt hos de mere velstillede bønder på denne egn; således ser vi af et skifte¹⁴, at den forrige herredsfoged sendte 2 af sine sønner på et 1-årigt ophold ved en skole så fjernt som i Hamborg; samme mand viste sig i øvrigt at være i besiddelse af 1 lovbog, 2 postiller og et eksemplar af Davids salmer, så også i denne familie ser vi en boglig tradition. Enkelte andre skifter omtaler også børnenes skolegang; som regel er boet da af en vis størrelse, så vi må nok konkludere, at skolegang i dette landsbysamfund endnu var forbeholdt de mere velstillede familiers børn.

Som omtalt viser tingbøgerne klart, at Laurids Pedersen har kendskab til og oftest stræber imod at gengive sin tekst i en ikke-jyskpræget ortografi. Det hører med til billedet af hans skrivervirksomhed, at han tydeligvis ikke har opfattet sin egen ortografi som endeligt fastlagt. Indenfor de fem år, tingbøgerne strækker sig over, søger han på flere punkter at arbejde sig frem imod en moderne stavemåde. Som eksempel kan her nævnes udsagnsordet at vidne, som naturligt nok forekommer meget hyppigt i teksten. I 1600-tallets vestjysk er *d* svundet i dette ord, og ordet udtales altså ligesom udsagnsordet at vinde. Både navneordet og udsagnsordet vidne skrives da også oftest *winde* i de første to tingbøger. Men på et bestemt tidspunkt skifter ortografien i optegnelserne; fra den 23. oktober 1638 er navneordet skrevet *widne*, og udsagnsordet veksler i datid mellem *widnit* og den også tidligere anvendte form *wond* (som er overtaget fra udsagnsordet vinde). Vi kan

følge skriverens tilpasning til den nye form gennem “prøveformer” som *windnit* 1638.584 og *wiidnit* 1638.585, men herefter er ortografien for denne form fast. Tingbøgerne fortæller os ikke, hvad anledningen til denne ortografiske ændring har været, men den konsekvens, hvormed ændringen gennemføres, viser, at den er foretaget fuldt bevidst.

I et andet tilfælde, i optegnelserne fra 28. januar 1640, ser vi et lignende ortografisk omsving, og denne gang er det to ordformer, som samtidig ændrer skriveform. Forholdsordet *med* havde indtil da haft den gammeldags form *met*, men bliver nu skrevet *med*. Samtidig ændres endelsen *-ssøn* i navuetyper *Hanssøn* m.fl. til *-ssen*: *Hanssen*¹⁵. I dette tilfælde kan vi dog have en formodning om den ydre anledning til ortografiens ændring; denne dag oplæses og afskrives en landstingsstævning på tinge, og det kan tænkes, at stavemåderne heri har fået vor herredsskriver til at modernisere sin egen ortografi på disse punkter - igen forbavsende konsekvent. Laurids Pedersens justeringer af sin ortografi afslører en bevidst og seriøs holdning til skrivergerningen, og dette bør, sammen med en nøjere analyse af tingbøgernes øvrige oplysninger om boglige færdigheder og boglig oplæring af børn, indgå i det normalt noget dystert fremstillede billede af landbefolkningens skrivekyndighed og hele uddannelsesniveau i 1600-tallets første halvdel¹⁶.

¹ DSH. = Peter Skautrup: Det danske Sprogs historie. I-IV + register.1944-1970.

² Om herredsskriverens virksomhed skriver Peter Skautrup i *Hardiske Mål* II, 48ff.

³ Jf. Skast herreds tingbog 1636, XIIIff. og Fra Ribe Amt 1911-14.664.

⁴ Se note 2.

⁵ Se note 3.

⁶ Se iøvrigt Poul Rasmussens forord til de enkelte tingbøger.

⁷ En udførlig redegørelse for sprogformen i Skast herreds tingbøger foreligger i manuskriptform, og jeg står gerne til rådighed m.h.t. yderligere oplysninger.

⁸ “xx den fiel, din moder haffuer taget *affe* grof” 1639.423, sandsynligvis = aff e grof; “om i sommer” (om sommeren) 1639.561.

⁹ Kjeld Kristensen i *Dialektstudier* 4.1.82 og 4.2.223ff.

¹⁰ Herunder former som ki-, gi- til angivelse af forlydspatalisering, vaklen m.h.t. angivelse af lydåbning, længdeangivelse ved dobbeltskrivning eller tilføjelse - e og u brugt for w i dækket forlyd.

¹¹ Fr.Birkedal-Barfod: *Stamtavle over slægten Barfod*.1925. - og J.H.P.Barfod: *Nitten generationer*.I.1960.

¹² Jf.. Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe*.1981. - og Kinck i *Jyske Samlinger*.III.1870-71.191ff.

- ¹³ Således f.eks. sk- skrevet *sch-*, brug af tegnet β samt adskillige tyske ord og former
- ¹⁴ Skast herreds tingbog 1640.143.
- ¹⁵ Ifølge udgiverens forord (p.XV) kan ortografien i visse tilfælde være udtryk for et opløst forkortelsestegn, som desværre ikke skrives kursiveret; opløsningen foretages dog i overensstemmelse med skriverens stavemåde iøvrigt.
- ¹⁶ Problematikken diskuteres bl.a. i DSH.II.306ff. og, for Ribe-området vedkommende, i Ole Degn: Rig og fattig i Ribe.I.332ff., idet det dog her hedder (p.340): "Om landbobørnenes skolegang hører man ikke meget. Formentlig har man på landet ikke haft megen undervisning".

PÅ DIALEKT OM DIALEKT

Nedenstående publikationer kan erhverves ved henvendelse til:
Sprog og Kultur, Niels Juels Gade 84, 8200 Århus N.

Sprog og Kultur I-XXVIII. 1932-1978. Pr. bind	40,00
Kristen Klastrup: Paa Træ-skofjo'l - Rim og Ramser på Vendelbomål. 1935. 125 sider.	24,00
Torolf Kristensen: Fræ mi bet'te Ti' å ong· Daw· - Minder og Oplevelser fra Sydvestsalling. 1939. 151 sider med ordliste.	35,00
A.C.Skyum: Vers på Morsingmål. 1953. 64 sider med ordliste.	20,00
N.P.Bjerregaard: Årets arbejde i Ommersyssel. 1959. 85 sider med ordliste.	24,00
Arne Espegaard: Gavn og gammen - Skildringer og tradition fra gamle dages Vendsyssel og Læsø. 1960. 79 sider.	24,00
C. Schade: Bidrag til et jydsk Idioticon 1807. Dialektoptegnelser fra Mors. Udg. ved Bent Søndergaard. 1968. 252 sider.	40,00
Jens Lund: Morsingmålets lyd- og formlære. 1938. 262 sider med ordliste.	40,00
Holger Sandvad: Stauningmalet. 1931. 111 sider med ordliste.	24,00
August F. Schmidt: Nogle Arbejdsgilder i den gamle danske landsby. 1938. 66 sider med ord- og sageregister (Særtryk af Sprog og Kultur VII).	12,00
August F. Schmidt: Gilder i Landsbyen. 1942. 84 sider med sageregister.	15,00
August F. Schmidt: Oldemand og Bystævne. 1945. 224 sider med sageregister.	40,00
Peter Skautrup: Bondesind. 1950. 71 sider.	20,00
A.C. Skyum: Morsingmålets ordforråd. I-II. 1951-54. 607 sider.	64,00

Ove Rasmussen:

Byge

- et låneords dobbelte indfaldsvej i dansk

Dansk er igennem århundreder med vekslende styrke blevet “beriget” med en strøm af ord indlånt fra andre sprog. I nyere tid har især engelsk og amerikansk været långivende; tidligere er importen hovedsagelig kommet sydfra, hvor tysk og fransk har været hovedleverandører, men hvor vi også har modtaget tilskud fra hollandsk og frisisk.

Mange låneord er indkommet gennem et fagsprog, og nogle af disse når aldrig at blive kendt af andre end fagets folk; men hvis ordet dækker et begreb, som er eller bliver kendt af den almindelige sprogbruger, har det naturligvis mulighed for at vinde indpas i fællessproget - f.eks. via militærsproget: *bajonet* (fra fransk), *mundering* (fra tysk).

Lettest går optagelsen i fællessproget formentlig, når det fremmede ord har en lydstruktur, der er parallel med hjemlige ords, og i sådanne tilfælde opleves det indlånte ord som regel kun i kortere tid som et fremmedelement. Ingen ænser nu, at ord som *blive*, *mene*, *snakke* er af fremmed (tysk) oprindelse, hvad der måske ikke er så underligt, for ordene har ca. 600 års borgerskab i dansk; men heller ikke ord som *køje* (fra hollandsk), *vase* (fra fransk), der begge er indlånt for ca. 200 år siden, eller *flimre* (fra tysk ca. 1850) og *film* (fra engelsk ca. 1900) opleves nu som fremmede.

Der taltes indledningsvis om, at dansk var blevet “beriget” gennem de mange lån, og i de tilfælde, hvor det indlånte ord dækker et nyt fænomen, er der jo virkelig tale om en berigelse. Men i mange tilfælde er det blot sådan, at det fremmede sprogs ord fortrænger en hjemlig betegnelse for det samme fænomen, og her er det naturligvis mindre rimeligt at tale om berigelse. Et eksempel herpå er låneordet en *byge*,

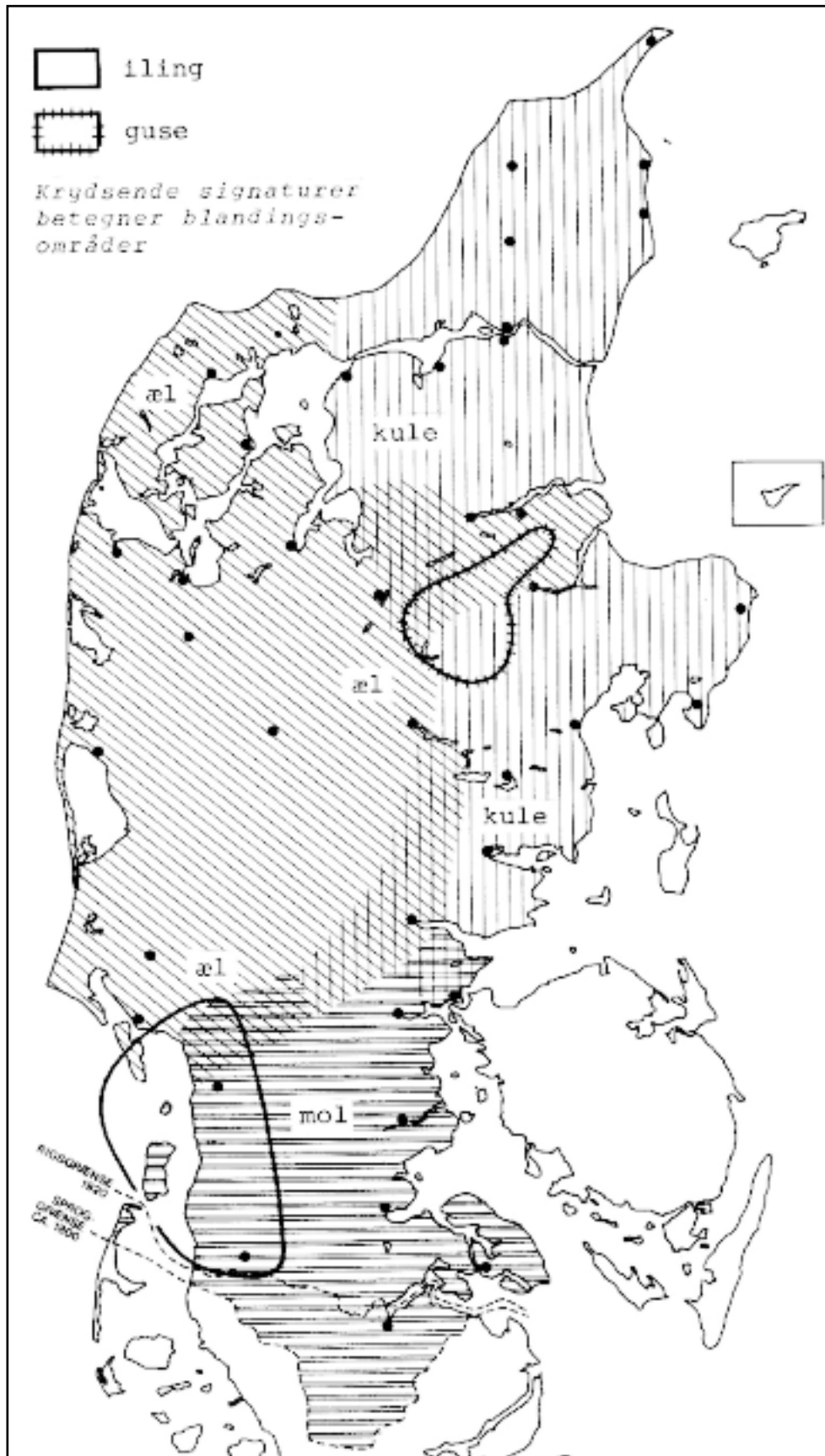
hvis indlåns historie i rigsmålet og i jyske dialekter skal belyses nærmere i det følgende.

Om ordets herkomst nøjes Ordbog over det Danske Sprog (ODS) med at skrive “jf. holl. *bui* (*buie*), nt. *bö(je)*; oprindelse usikker”; de fleste etymologiske ordbøger er enige om, at vi har lånt ordet fra hollandsk. Det hollandske *bui* har en udtale, der kan gengives *böy*, og ordet betyder nu “pludselig opkommende dårligt, ustabil vejr med nedbør af regn, hagl eller sne”, men kunne tidligere også have betydningen “storm”.

Ordet dukker op i dansk omkring midten af 1700-tallet. I 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet var Holland en betydningsfuld søfarts- og handelsnation, der havde en livlig samhandel med Danmark (jfr. Albert Olsen: *Handelen. i: Holland Danmark. 1945*). I København har der været et betydeligt hollandsk indslag, f.eks. var iflg. Albert Olsen over halvdelen af de 274 skippere, der i årene 1689-95 løste borgerkab i København, hollændere. Det er derfor ikke mærkeligt, at et stort ordforråd i denne periode er kommet til os fra hollandsk (eller af hollændere er ført med fra fjernere sprog). Især inden for den del af ordforrådet, der har relation til det maritime, har vi været umådeholdne lånere; således skal iflg. L.L. Hammerich (*Sproget. i: Holland Danmark. 1945*) langt over 1000 udtryk i dansk sømandssprog stamme fra hollandsk.

Og netop i denne sammenhæng hører ordet *byge* hjemme. Iflg. ODS optræder ordet første gang i dansk i Rasmus Æreboes selvbiografi fra før 1744, og hos Æreboe anvendes det i den ældre hollandske betydning “storm” (da vi “*seylede langs Langeland, kom een Bye, som kastede vores aabne Iagt paa Siden, saa den blev mesten fuld af Vand*”). For søfarende folk har vindforhold naturligt været af større betydning end nedbørsforhold, og derfor er det ikke mærkeligt, at det bliver denne side af ordets betydning, vi først stifter bekendtskab med på dansk grund.

Men allerede i 1747 optræder ordet (skrevet *bye*) hos grammatikeren Høysgaard i betydningen “regn”, og dermed kolliderer ordet med hjemlige betegnelser for samme fænomen. I dialekterne fandtes flere betegnelser for begrebet “afgrænset nedbørsmængde”; en af disse betegnelser, *iling*, hørte hjemme i bl.a. sjællandsk og må antages at have haft status som rigsmålets betegnelse for fænomenet - ordet findes i al fald ikke i Molbechs *Dialect-Lexicon* (1841), der kun medta-

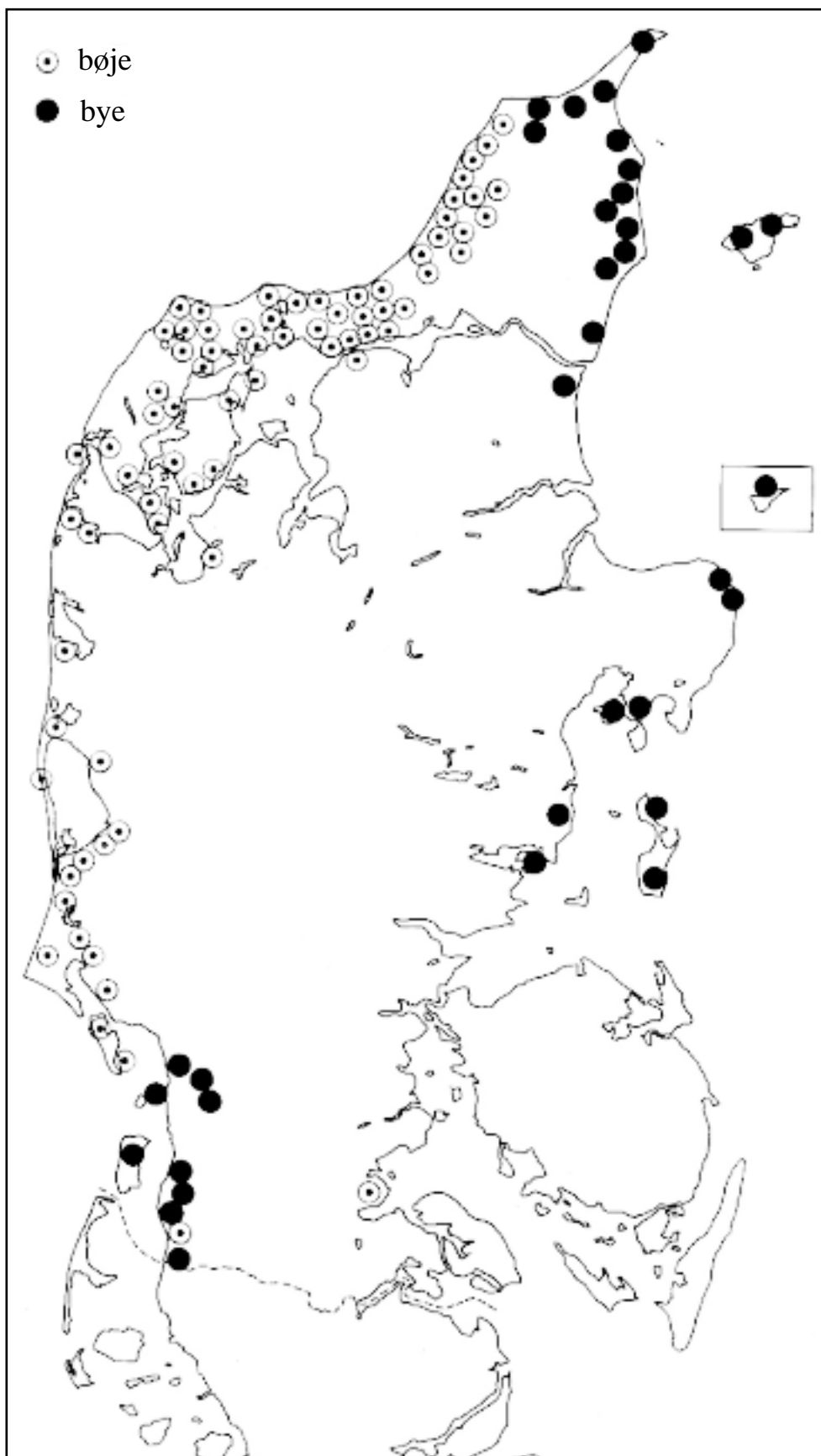

Kort 1. Vigtigste jyske betegnelser for en byge.

ger de ord, der var “*fremmede for Skriftsproget og almindelig Sprogbrug*”. I oversigten side 38 gengives den betydning, en række ordbøger fra 1759ff. tillægger ordene *iling* og *byge*; som det ses, er betydningselementet “vind” fremtrædende i ordbøgernes definitioner af ordet *byge* langt op i tiden. Men i løbet af 1800-tallet må ordet være blevet synonymt med *iling*, så det har kunnet anvendes som nu om en afgrænset nedbørsmængde, uden at der nødvendigvis har været ledsagende (kaste)vind. Dermed er den ene af de to gløser blevet overflødig, og det bliver det hjemlige ord *iling*, der bukker under - formentlig allerede omkring midten af 1800-tallet, jfr. i oversigten under 1875: “*ses sjældent på prent*”. I ODS er *iling* i rigsmålssammenhæng sidste gang afhjemlet fra 1879, da ordet er anvendt af Karl Gjellerup; pudsigt nok har ODS til gengæld ordet afhjemlet fra 1912 og 1925 i den betydning, fremmedordet *byge* tidligere havde patent på: “heftigt vindstød, kastevind”. Så synes det hjemlige ord at have opbrugt sin sidste kraft i rigsmålet; i Nudansk Ordbog (1953) er *iling* slet ikke medtaget.¹

Medens det nye ord, *byge*, i rigsmålet altså i løbet af ca. 100 år har udkonkurreret det hjemlige, synes i de jyske dialekter modstandskraften mod det fremmede at have været større. Kort 1 viser de mest udbredte jyske ord for begrebet “en afgrænset nedbørsmængde”; alle ordene, *kule*, *æl*, *mol*, *iling* og *guse* er af hjemlig oprindelse, og de har alle holdt sig levende helt op til vor tid. Men naturligvis er det nye rigsmålsord nu både kendt og brugt af de fleste dialekttalende, og udtalen er normalt rettet ind efter den udtale, der gælder for ord med tilsvarende lydlig struktur; den almindelige form i nørrejysk er *by·g*, medens udtalen i sønderjysk er *by·ch*.

Men det hollandske ord har tillige en anden indfaldsvej i jysk end gennem rigsmålet; i et vestjysk kystområde, der strækker sig fra Hirtshals til Esbjerg med Fanø, i en række Limfjords-sogne, samt i Løjt på østkysten (se kort 2) optræder ordet med en udtale *böj* (i Vendsyssel også *bö·j*), der ikke kan skyldes en tilpasning af rigsmålets form til dialekten. I disse områder oplyser meddelelserne jævnlige, at ordet kun anvendes af fiskerbefolkningen, medens landbefolkningen bruger den dialektale glose fra kort 1 eller rigsmålets *byge* med en tilpasset udtale som nævnt ovenfor. I disse kystegne anvendes ordet ofte primært om vindstød, stormkast, eller om en kraftig nedbørsbyge ledsaget af stærk

Kort 2. Jyske former af det indlånte hollandske ord "byge".

vind. Med lignende form er ordet afhjemlet i frisisk (*böi, böie*) og i et sydnorsk kystområde ved Oslo fjorden og langs syd- og vestkysten op til Haugesund (skrevet *bøy, bøy*).

I andre kystområder findes en udtale, der heller ikke kan være afledt af den nuværende rigsmålsform; her afspejler udtalen en bagvedliggende form *by* - altså en form, der svarer til den ældste form i rigsmålet før udviklingen af det falske g (jfr. note 3). Denne form findes ved vestkysten dels fra Ribe til grænsen (incl. Mandø og Rømø), dels fra Hirtshals til Skagen, fremdeles langs østkysten fra Skagen til Mou syd for Limfjorden, på øerne Læsø, Anholt, Samsø og Alrø, samt endelig sporadisk på Djursland og muligvis i Randlev² (se kort 2). I disse områder er betydningen normalt den samme som i nuværende rigsmål.

Men hvad er nu grunden til, at vi i dansk indlåner ordet i to helt forskellige former, der kunne normaliseres *bye* (senere *byge*) og *bøje*? Ja, den sidste form er det lettest at forklare, for den afspejler jo temmelig nøje den hollandske udtale *böy*, der af fiskerbefolkningen eller søfolk må være lånt gennem direkte kontakt med hollandske fiskere eller sømænd. For også fra Vestjylland har der været livlig kontakt med hollandsk søfart. I den tidligere omtalte afhandling af Albert Olsen berettes eksempelvis, at der i 1731 afgik en smukke fra Varde udelukkende med sømænd, der ville søge hyre i Holland, og i 1750 "*meddelte nogle og tredive Personer fra Sønderho, at de var taget til Holland og ikke vendte tilbage*"; folketællingen 1769 viser for Nordby sogn 1099 indbyggere + "*udenbys i Holland og Sønder ude 125*", og nogle år senere har pastor Friis i sin dagbog noteret: "*I Henseende til Folkemængden, da er Indbyggernes Bo i de sidste Aaringer temmelig formindskede formedelst det unge Mandskabs aarlige Rejser til Holland og andre Steder, hvor de forbliver og kommer sjælden tilbage*" (begge citater efter N.M. Kromann: *Fanøs Historie*.1933ff.bd.I, s.94). At formen på østkysten har kunnet slå ned netop i Løjt sogn, hvor den er bevidnet af flere meddelere, er heller ikke så mærkeligt; Løjt, der undertiden er blevet kaldt "kaptajnernes sogn" var 1700-1900 stærkt præget af søfarten, og mange løjtjinger havde netop hyre på hollandske skibe (jfr. Jes M. Holdt: *Glimt fra Løjt sogns historie*. 1976. s.78.ff).

Der er altså ikke tvivl om, at der bag indlånet ligger en forholdsvis

bred, omend socialt afgrænset kontaktflade til det hollandske i anden halvdel af 1700-tallet, og at tilknytningen til det maritime miljø er årsagen til, at låneordet i formen *bøje* har fået en udbredelse, der går på tværs af traditionelle dialektgrænser.

Men hvordan forholder det sig nu med rigsmålsformen og den i andre jyske kystområder forekommende form med langt y? Som det ses af oversigten side 38 har rigsmålet tidligt haft begge former; men 1793 oplyses, at den almindelige udtale er “*Bye*”³; i rigsmålet sejrer altså - ligesom i visse jyske kystområder, i svensk og i norsk rigsmål - formen med langt y, der tilsyneladende står langt fra den hollandske form og udtale. Det må imidlertid antages, at der blandt hollandske søfolk i begyndelsen af 1700-tallet har hersket en udtale *by·*, der er fremkommet som følger: Omkring 1600 indtræder i Amsterdam, der da var blevet det nederlandske kultur- og søfartscentrum, i finere udtale en udvikling af germansk *ū* til diftongen *ui* (udtalt *öy*); f.eks. *hūs* > *huis* (*höys*); i lavere søfartskredse bevares imidlertid en ældre udtale med langt y (altså *hy·s*) til ind i 1700-tallet⁴. Det må da antages, at ord med oprindelig diftong *ui* i disse kredse omvendt kan have fået en udtale med langt y, fordi en udtale med *ui* (*öy*) er blevet opfattet som hjemmehørende i finere sprog; den herved fremkomne udtale *by·* findes endnu bevaret i visse hollandske dialekter⁵. Men i løbet af 1700-tallet slår diftongeringen *ū* > *ui* igennem i fællessproget, og *bui* får påny i de maritime kredse udtalen *böy*.

På denne baggrund er det nærliggende at antage, at rigsmålet, de jyske kystområder med formen *bye*, samt norsk og svensk har indlånt ordet i den periode, hvor de hollandske søfolk havde udtalen *by·*, d.v.s. i løbet af 1600-tallet eller begyndelsen af 1700-tallet⁶, medens den vestjyske og sydnorske form *bøje* så må være indlånt senere i 1700-tallet⁷. Med en sådan antagelse stemmer det godt nok, at Ribes betydning som udskibningshavn for bl.a. eksporten af stude og okser til Holland kulminerer i 1600-tallet og fra 1700 er stærkt aftagende⁸. For det nordjyske *bye*-områdes vedkommende kan det antages, at Skagen og Fladstrand (nu Frederikshavn), der begge helt tilbage til 1500-tallet har været vigtige fiske- og anløbspladser, har været centre for importen af fremmedordet; i Skagen skal der således iflg. Jens Tønnesen (Det

svundne Skagen fortæller.1945.s.39) ligefrem have været “en forholdsvis stor hollandsk Boplads”; men fra omkring 1600 stagnerede byen, og fiskeriet gik tilbage her såvel som ved andre betydelige fiskerlejer som Hals og Mou (nord henholdsvis syd for Limfjordens udmunding i Kattegat)⁹.

Oversigt over forekomst og betydning af ordene iling og byge i en række ordbøger, jfr. litteraturlisten nedenfor:

iling:	byge:
1759 (fr. ondée = kortvarig regnbyge, oversættes:) <i>Slag-Regn ...Iling, som strax gaaer over.</i> (fr. guilée = haglbyge, oversættes:) <i>en hastig overgaaende Regn-Bøye, en Iling</i> <i>Iling</i> (oversættes til fr. guilée, ondée).	(fr. bouffée de vent = vindstød, oversættes:) <i>en Vind-Bøye, en Vind-Flage, Kastevind.</i> (fr. bourrasque = stormbyge, vindstød, oversættes:) <i>Storm-Vind, Storm-Bøye, Vind-Bøye.</i> (fr. tourbillon = hvirvelvind, oversættes:) <i>en liden Orcan, it. Vind-Kugle, Vind-Bøye, Kastevind.</i> <i>Bøye ... Vindbøye</i> (oversættes til fr. bourrasque, bouffé de vent, tourbillon).
1773 (fr. ondée oversættes:) <i>Iling, ilende</i> <i>Regnbøje.</i>	
1793 (se 1820)	<i>Byge — skrives og Bøie, og udtales gemeenlig en Bye ... = Et Vindstød geleidet med stærk Regn, Torden, Sne eller Hagel; en Iling. (jfr. 1820)</i>
1800 <i>Iling = pludselig Regn. Tordensky.</i>	(byge findes ikke, kun sms.:) <i>Vindbøje .. = En Kastevind. Vindstød.</i>
1820 <i>Iling ... Hastig Regn, som snart gaaer over. Man siger og Hageliling. Naar Regn, Hagel og Sne falder med stærk Storm, kaldes det Byge (eller i Sømandssproget Boie).</i>	
1839 <i>Iling = En kortvarig heftig Regn-, Hagel- eller Snebyge.</i>	<i>Byge = Et pludseligt og heftigt Vindstød ... De ere ofte ledsagede af Regn, Sne og Hagl.</i>
1859 <i>Iling = Drivsky, som medfører Regn eller Hagel; en Byge.</i>	<i>Byge = en hastig opkommen Vind, som fører Regn, Hagel, Sne eller Torden med sig; en Iling.</i>
1875 <i>iling = stærk byge, regnskyl. ... ses sjældent på prent.</i>	(byge findes ikke)
1907 <i>Iling = Byge, Nedbør af Regn, Sne el. Hagl, is. forenet med Vind.</i>	<i>Byge = Kastevind, uventet heftig, sædv. kortvarigt Vindstød el. Nedbør. Iling.</i>

Ordbøger, der er benyttet til udarbejdelse af oversigten ovenfor:

- 1759: Grand Dictionnaire Royal.I-II.
 1773: Dictionnaire Royal, 2. opl.
 1793: Dansk Ordbog udgivet under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse.I.
 1800: Dansk Glossarium. En Ordbog til Forklaring over det danske Sprogs gamle, nye og fremmede Ord og Talemaader for unge Mennesker og for Ustuderede.
 1820: = 1793 bd.III.
 1839: C.L.L. Harboe: Dansk Marine-Ordbog.
 1859: C. Molbech: Dansk Ordbog.
 1875: Hans Dahl: Dansk Hjælpeordbog til fredning af det hjemlige og uddrivelse af det unyttige fremmede i vort modersmal.
 1907: Dahl og Hammer: Dansk Ordbog for Folket.

Vi står altså over for et låneord, der ad to forskellige veje - dels gennem rigsmålet, dels gennem en række kystdialekter - skaffer sig indpas i dansk i to former, der må antages at afspejle forskellige udviklingstrin i det långivende sprog. Den påviste udbredelse langs de jyske kyster på tværs af kendte dialektgrænser viser, at dialektgeografien kan yde detaljerede bidrag til vor viden om samfærdsel og kulturelle spredningsveje.

-
- 1 Måske har Nudansk Ordbog tiltænkt ordet en renæssance, for i 11. udg. 1982 dukker ordet pludselig op med bl.a. betydningen “*kortvarig voldsom byge*” (i øvrigt med fejlagtig etymologi).
 - 2 Optegnelsen her (“*By, Kule (kort Regn)*”) er fra 1811 og stammer fra Niels Blicher; jf. Topographie over Vium Præstekald, udgivet af Blicher-Selskabet ved Ella Jensen. 1978.s.238. Det kan ikke afgøres, om der her er kort el. langt y.
 - 3 Når vi i rigsmålet siden har fået skrivemåden *byge* med “falsk g”, ma det betragtes som en analogidannelse efter den tidligere almindelige udtale af ord med y + ge: med stumt g. Jf. Lars Brink & Jørn Lund: Dansk Rigsmål.1975.s.301.
 - 4 Jfr. Schönfeld: Historische Grammatica van het Nederlands.§ 69ff - og G.G.Kloeke: Reflexen van Hollandsche expansie in de huidige Nederlandsche dialecten. Amster dam. 1926.
 - 5 For oplysning herom takker jeg Carla Bombeld, hollandsk lektor ved Aarhus Universitet.
 - 6 Det må antages, at ordet har haft en vis udbredelse i dansk, før det 1747 anvendes som et eksempelord hos grammatikeren Høysgaard.
 - 7 Formen *bøje* er i Jysk Ordbogs samlinger tidligst afhjemlet fra 1849, da det optræder i en skibsjournal tilhørende Christen Johnsen Høy fra Sdr.Bork, der under 25. novb. 1849 har noteret “*Storm og svære Sne Bøjer*” (citeret efter Torben Klinting: Fra Jyllands Vestkyst.1930.s.164); 1857 har K.J. Lyngby i Emmerlev optegnet ordet i formen *böj* .
 - 8 Se Hugo Mathiessen, Otto Smith & Victor Hermansen: Ribe Bys Historie 1660-1730, s.143 ff. - og Otto Smith & Victor Hermansen: Ribe Bys Historie 1730-1820.bd.I. s.118ff.
 - 9 Jfr. C. Klitgaard: Skagen Bys Historie.1927.s.43.

Viggo Sørensen:

Om muenen, o æ mårer, om monner

Tidsudtrykkene med *om* udgør i rigsmålet en lille velafgrænset klasse med ensartet form og ganske få betydningsnuancer. De henviser udelukkende til årets, ugens og døgnets store hovedafsnit: *om sommeren*, *om søndagen*, *om morgenen*; *om* styrer i alle tilfælde et navneord i bestemt form; og hvad endelig betydningen angår, betegner disse tidsudtryk oftest et gentaget tidsafsnit (i konkurrence med udtryk som *hver sommer*), sjældnere et bestemt tidsafsnit inden for et forud omtalt år, døgn etc. (ensbetydende med *samme aften* etc.), og kun undtagelsesvis (i forbindelse med overbegreberne år, uge, dag) optræder de i distributiv betydning (= *pr. år mv.*).¹

På jysk er billedet mere kompliceret - og af mange grunde. Dels træffer man her også *om*-udtryk, der henviser til snævrere tidsafsnit eller ligefrem tidspunkter (*om høst*, *om mortensdag*, *om drivtiddags*, *om midnat*), og sammenhængende hermed kan *om* antage betydningsnuancer i retning af rigsmålets *ved*, *henimod* etc. Dels finder man syd og vest for linjen a på kort 1 forholdsordet *o* el. *å* (= rigsmålets *på*) anvendt ved siden af eller i stedet for *om*, så de betragtede udtryk kommer til at overlappe en anden gruppe, der i rigsmålet hedder *først på sommeren*, *hen på morgenen* osv. Endelig udviser de enkelte dialekter betydelige forskelle i henseende til dannelse og bøjning af de navneord, der styres af *om* (el. *o/å*).

Stedet er ikke til en nærmere behandling af de to førstnævnte komplikationer. Jeg vil simpelthen gå ud fra, at de jyske modsvarigheder til rigsmålets *om*-udtryk stort set lader sig betragte som en helhed, og dermed straks give mig i kast med de udtryksmæssige forskelle. Det er jo

dem, der falder mest i øjnene, ligesom det er dem, der tillader os at drage interessante sproghistoriske konklusioner.

Det er nok mest praktisk, nu hvor variantforholdet mellem forholdsordene *om* og *o/å* allerede er omtalt, i forlængelse heraf at præsentere et andet vidt udbredt variantforhold. Medens rigsmålet (og de øvrige danske dialekter) udtrykker ovennævnte tre betydningsnuancer fuldkommen ens, består der syd og vest for linjen b på kort I den mulighed, at man tydeliggør gentagelsesbetydningen ved at sætte det styrede navneord i flertal. De to variantforhold kan naturligvis kombineres i deres fælles vestjyske område, så man i princippet kan vælge mellem 4 gentagelses-udtryk: *om æ nat*, *o æ nat*, *om æ nætter*, *o æ nætter*. I praksis forekommer der en række begrænsninger af disse valgmuligheder, men dem vil jeg kun undtagelsesvis kunne berøre her.

På baggrund af ovenstående kan der nu gives et ret enkelt overblik over *om*-udtrykkenes form i de tre skraverede områder på kort I. Jeg skal så bagefter - og mere i detaljer - drøfte de blandings- og særforhold, som hersker i det uskraverede område.

Det lodret skraverede Nordøstjylland udviser praktisk taget samme struktur af *om*-udtrykkene som i rigsmålet (og ødansk). Der siges *om sommeren* (*sommen*), *om søndawen* (*søndaen*, *sønden*), *om muenen* (*måånen*) osv. Kun på to punkter kan der konstateres særforhold, der fortjener omtale: Nord og øst for linjen c på kort I har afledningerne *monning* (*monni*) og *awtning* (*awtni*) erstattet *morgen* og *aften* i disse *om*-udtryk; og i Nord- og Midtvedsyssel har denne udvikling også grebet *middag*, *formiddag*, *eftermiddag* med resultatet *mejning*, *formejning*, *ættermejning*. Når hertil lægges, at dialekterne nord og øst for linjen d har 3 grammatiske køn (ligesom tysk), at navneord på *-ing* oftest er hankøn, og at bestemthedsendelsen i hankøn hedder *-i* (el.lign.), vil det forstås, at man i disse egne kan høre: *om awtningi*, *om monnii*, etc.²

Vender vi nu opmærksomheden mod det vandret skraverede Nordvestjylland, passerer vi - ved den fede streg på kort I - "den berømteste dialektgrænse i Danmark", nemlig artikelgrænsen. Nord og øst for denne anvendes efterhængt kendeord (ligesom i resten af Norden): *manden*, *huset*; vest og syd for den bruges foransat kendeord (som i engelsk og tysk): *æ mand*, *æ hus*.³ Som venteligt er, optræder denne bestemthedsmarkering også i de betragtede *om*-udtryk: det hedder i

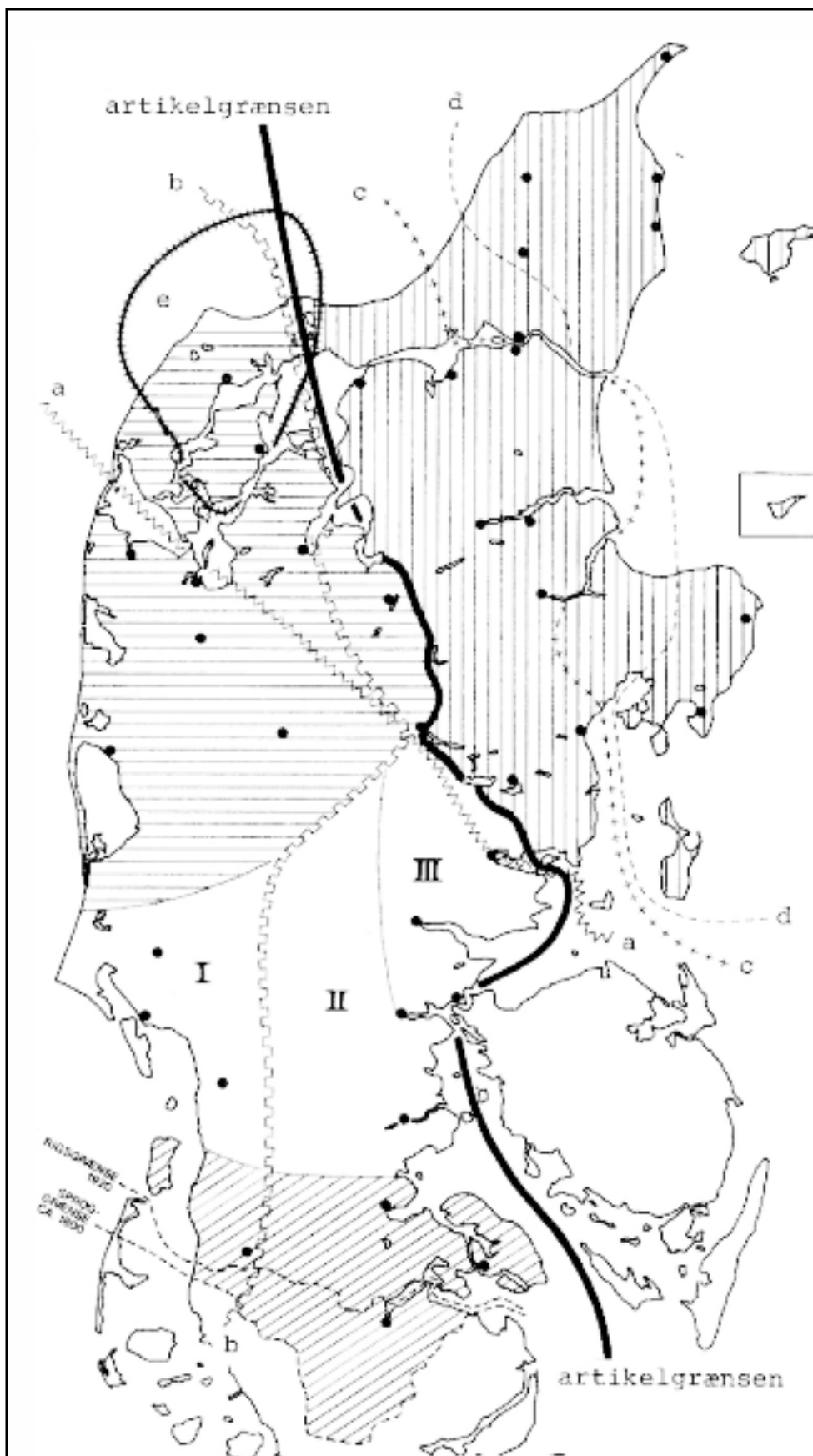
Nordvestjylland *om æ sommer; om æ sōnda (sōnde), om æ mår (mårn)*; og med de muligheder, der ligger i tidligere omtalte variantforhold: *om æ mårer; o æ sommer; o æ sōdaww*. Når man inden for linjen e (og altså en smule ind i det nordøstjyske) træffer sideformer uden kendeord overhovedet (*om mår* osv.), så afspejler det blot en udtalt tendens til udeladt kendeord i disse egne.⁴

Selvom rigsmålet anvender formen uden kendeord i langt ringere udstrækning end de nordvestligste dialekter, så har denne form dog sit tyngdepunkt samme sted: i faste forbindelser med forholdsord, hvor der ikke er noget behov for at skelne mellem bestemt og ubestemt bøjning (*i land, til hest, i dag, på sōndag*). Ofte er formen uden kendeord forsynet med en forældet bøjningsendelse (*fra borde, i morges*). Og det er just denne kombination, som fanger blikket, når vi nu går over til at betragte *om*-udtrykkene i det skråt skraverede sønderjyske område på kort 1.

Hernede hedder det *om sommer; om nat* osv.; specielt til morgen og aften henviser man med udtrykkene *om monner (mårner, moaner), om awtner (owtner)*, dannet over gammeldanske kasus-former *mor(g)ne, aftne*.⁵ Disse karakteristiske former har vel så igen været mønsterdannende for udtrykket *om merner* (= om middagen), der mange steder optræder som sideform til eller erstatning for *om mirra (meja)*. I øvrigt har formen uden kendeord ikke sat sig fuldstændig igennem i de sønderjyske *om*-udtryk, og da viser det foransatte kendeord straks, at man befinder sig vest for artikelgrænsen (jf. kort 1). Skønt det (i gentagelsesbetydning) hedder, at man skal arbejde *om daw*, så siger man (i distributiv betydning), at man kan tjene så og så meget *å æ daw* (= pr. dag) - altså ganske som i vestjysk, hvor forholdsordet *o/å* også får overtaget, jo længere man kommer sydpå. Uanset betydningsnuancen hedder det også *å æ synde* (mod vest med flertalsvariant i gentagelsesbetydning: *å æ syndaww*).

Kort sammenfattet falder Jylland altså i tre dele med hver sin karakteristiske udformning af de betragtede tidsudtryk - sådan som det er antydnet allerede i titlen på denne artikel. Nu til de mindre gennemskuelige forhold i det uskraverede område på kort 1.

At vi står overfor et overgangsområde - eller rettere flere sammenvævede overgangsområder -, kan let påvises. For nu at begynde med de sønderjyske former (uden kendeord), så træffes de ret jævnt spredt

Kort 1. Hovedområder og grænselinjer for de jyske tidsudtryk med "om".

også i de sydjyske egne, som på kort 1 er markeret med I og II.⁶ Omvendt rækker de fleste vestjyske former (med *o/å*, foransat kendeord, mulighed for flertalsform) ind over hovedparten af område I; og de ovenfor omtalte udtryk, vi genfandt selv i Sønderjylland (nemlig *å æ daw*, *å e synde*), viser sig tillige i område II og broderparten af III.⁷ Hvad endelig angår den østjyske type (med efterhængt kendeord), så er den i de fleste af *om*-udtrykkene næsten eneherkende i område III og almindeligt forekommende i område II; udtrykkene *om monneren* (*monnen*, *mårnen*), *om mejeren*, *om awtenen* (*awtneren*) optræder endog spredt i område I. Når jeg har taget et svagt forbehold i omtalen af område III, skyldes det eksistensen her af sære sideformer som *om monnener*, *om mejener* (*meddener*).

I sådanne tilfælde af formblanding vil dialektforskeren normalt ty til den forklaring, at én af formerne er den ældre og oprindeligt enerådende det pågældende sted, medens dens konkurrent(er) er indlånt senere eller nydannet efter et givet mønster.⁸ Lad os prøve at betragte også det foreliggende billede under denne synsvinkel.

Det vil i så fald være hensigtsmæssigt først at behandle overlappningen af vest- og sønderjyske *om*-typer, fortrinsvis i område I. Her kan der næppe herske tvivl om, at den sønderjyske type er på retur, den vestjyske i fremmarch. Jysk Ordbogs ældste og bedste kilder i området anvender den sønderjyske type langt mere (og langt mere konsekvent) end de senere kilder.⁹

Også almindelige system-overvejelser peger i retning af, at den sønderjyske *om*-type må være i defensiven. Den behersker jo som nævnt ikke hele det betragtede felt af tidsudtryk, men har som "trojanske heste" i sin midte de vestjysk prægede *o æ synde* og (distributivt) *o æ daw*. Og modsat denne vestjyske type afviger den sønderjyske jo rigtignok fra den normale brug af kendeord i det fælles vest- og sønderjyske område op til artikelgrænsen: *æ folk kam hjem fra æ mark om mejer*, hvor vestjyden mere systemret siger ... *o(m) æ meje*. Stivnede former som de sønderjyske vil altid være udsatte, selvom de erfaringsmæssigt kan holde sig over århundreder, efter at deres konstruktionsmønster er opgivet og glemt.

Medens formen uden kendeord trods alt er en mindre iørefaldende afvigelse fra vest- og sønderjyskens normale brug af kendeord, så virker det ganske ubegribeligt, at østjyske *om*-forbindelser på *-en*

kan trives i områderne I, II og III vest og syd for artikelgrænsen. Hvordan kan folk få sig selv til at sige *om muenen* eller *om monneren*, når bestemthed ellers udtrykkes med foransat kendeord - så det fx. hedder *æ muen/monn atter* (= morgenen efter)?

Et oplagt svar ville være, at den vest- og sønderjyske bestemthedsform med *æ* trænges tilbage af østjyskens og rigsmålets *-en*. Men forudsat folk overhovedet har opretholdt deres egne dialekt (eller hovedtræk af den), ser det foransatte kendeord ud til at leve i bedste velgående. Artikelgrænsens forløb er blevet fastslået i detaljer i 1880-90erne og igen i 1940, og billedet har praktisk taget ikke ændret sig i de mellemliggende to generationer.¹⁰ Selv i det materiale, Jysk Ordbog indsamler over sit meddelernet her i 1980erne, tegner sig det velkendte forløb af den berømte dialektgrænse. *Om monneren, om mejeren, om awtenen* er så systemfremmede som vel tænkeligt inden for de uskraverede områder på kort 1, og simpelt indlån er ingen rimelig forklaring på deres forekomst.

Det virker egentlig mere fristende at betragte udtrykkene med efterhængt kendeord som oprindelige eller hjemmegroede former. Men sådanne forklaringer fører samtidig ud på dybt vand, for de måtte forudsætte, *enten* at der i ældre tid har været brugt efterhængt kendeord i disse egne, *eller* at endelsen *-en* slet ikke er noget kendeord her (så vi altså med andre ord bare står overfor en sært udseende ubøjet form). Jeg skal vove mig lidt videre med en tolkning, der kombinerer disse to muligheder.

I egnen mellem Horsens og Kolding (område III på kort 1) er *om*-typen på *-en* som nævnt helt dominerende, selv i de ældste og bedste kilder.¹¹ Bortset fra de sære sideformer *om monnener* etc., som jeg straks skal vende tilbage til, gælder som eneste undtagelse, at vi her ligesom i Sønderjylland møder den regulære vestjyske dannelse *o æ daw* (= pr. dag).¹² Om overhovedet nogetsteds inden for det uskraverede område, må det være her i Horsens-Kolding-egnen, at *-en*-formerne er oprindelige.

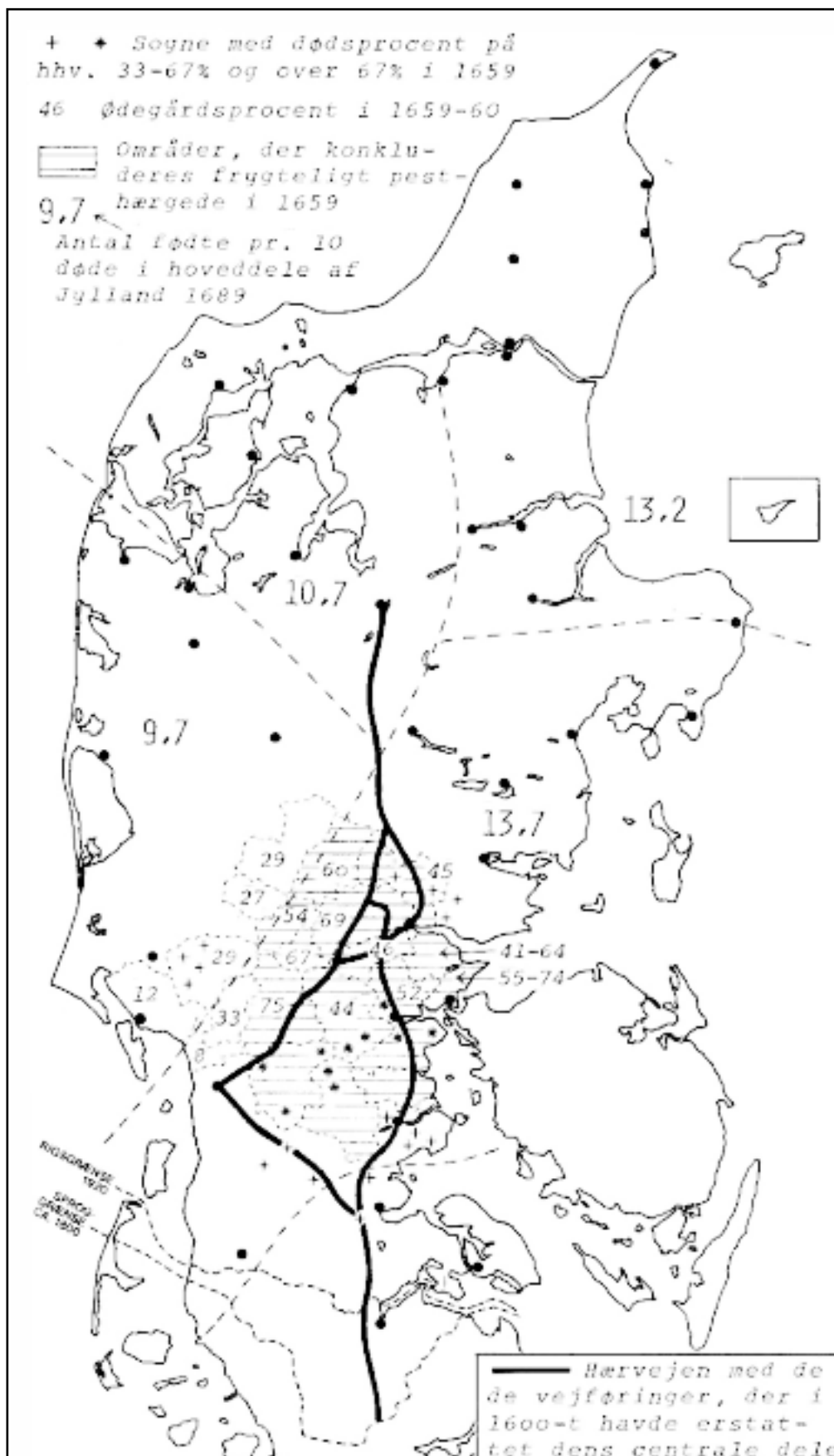
I samme retning peger de nu flere gange omtalte sideformer *om monnener, om mejener* mv., som kun er optegnet i det pågældende område, men her til gengæld hyppigt - og i ældre såvel som yngre kilder.¹³ Jeg kan vanskeligt se anden forklaring på disse former, end at det er områdets almindelige *om*-udtryk, blot påhægtet en endelse *-er*. Men

inden det drøftes, hvor den så kan stamme fra, er det vel rimeligt at standse op og overveje betimeligheden af overhovedet at regne med oprindelige *-en*-former her sydvest for artikelgrænsen. Består der nogen som helst mulighed for, at Horsens-Kolding-egnen engang kan have haft efterhængt kendeord (som så stadig afspejles i de betragtede *om*-udtryk), hvorpå artikelgrænsen senere er rykket østpå?

Vi kender faktisk et enkelt sæt af historiske begivenheder, hvis virkninger for den syd- og sønderjyske befolkning har været så dramatiske, at også sprogrænser kan være flyttet i den forbindelse. Jeg sigter til den hungersnød og efterfølgende pest, som i 1659 blev udløst af brandenburgske hjælpetroppers fremrykning fra syd og indkvartering for vinteren, efter at de havde fordrevet en svensk besættelseshær til øerne. Grundige studier af overleverede kirke- og jordebøger mv. har sandsynliggjort, at omkring halvdelen af befolkningen døde i et bælte groft sagt fra Ribe til Horsens. Naboegne i Sydvest- og Sønderjylland og et østjysk område op til Århus blev også ramt af katastrofen, men i afsvækket grad - ligesom Fyn året efter. Se nærmere kort 2. Forbavsende hurtigt blev de mange ødegårde dog genbemandet; fordelagtige fæstevilkår udløste en massiv indvandring fra de egne, pesten havde skånet.¹⁴

Det er denne tilflytning - af yngre mennesker i den fødedygtige alder -, som kan have medført vidtgående sproglige ændringer. Man har ikke noget samlet billede af indvandrernes herkomst, men hvis man tør gå ud fra, at de nærmestliggende uberørte eller mildere ramte egne har bidraget med de største kontingenter, må hovedparten være kommet fra Vest- og Sønderjylland.¹⁵ I begge tilfælde folk, som har benyttet foransat kendeord, og hvis sprogbrug på dette punkt kan tænkes at have udkonkurreret en ældre østjysk sprogbrug i Horsens-Kolding-egnen - ligesom området kan være blevet smittet med andre af de sproglige træk, der i vore dage giver dets dialekter en overvejende vestjysk karakter.¹⁶

Hvis man et øjeblik endnu skal fortsætte denne tankegang, rejser der sig uvilkårligt følgende spørgsmål: Er de hyppigt optegnede *-en*-former i område II på kort 1 og de mere spredt optegnede i område I så ikke også levninger af et oprindeligt efterhængt kendeord? Næppe, og det af flere grunde.

Kort 2. Pestens hærgen 1659 (iflg. Aksel Lassen). Hærvejen og tilsluttende vejføringer (iflg. Hugo Matthiesen).

For det første benytter de ældste og bedste kilder - ikke bare som tidligere nævnt i område I, men også i område II - *om*-udtryk af den sønderjyske type: *om monner* etc.¹⁷ For det andet udviser disse områder ikke, som område III gjorde det, gamle uerkendte og indkapslede *-en*-former af typen *om monnener* (*mwonnener*, *mjonner*). Her er endelsen, som jeg lovede at vende tilbage til, vel snarest en overførsel fra den sønderjyske types *-er* - hvilket igen fordrer en långivende nabodialekt til Horsens-Kolding-egnen, behersket af disse *om*-udtryk uden kendeord (men til gengæld uden ældre *-en*-udtryk) - og denne vestjyske nabodialekt kan vel vanskeligt være andet end område II's.¹⁸ Endelig må vel også forløbet af den jyske højderyg (tyndt befolket langt tilbage i tiden) og det hertil knyttede nord-syd-gående vejsystem (Hærvejen mv.) - se kort 2 - have dannet mere naturlige skillelinjer mellem øst- og vestjysk sprogbrug end de naturskel, man har påpeget i forbindelse med artikelgrænsens nuværende forløb.¹⁹

Der er altså al mulig grund til at anse områderne I og II for oprindeligt vestjyske, hvor man blot - som i Sønderjylland - anvendte *om*-udtrykkene uden kendeord. Men det medfører ikke med nødvendighed, at den senere opkomst af *-en*-udtryk så har status af indlån fra østjysk. Efter en vestjysk overtagelse af Horsens-Kolding-egnen ville overleverede tidsudtryk som *om awtenen* jo netop ikke længere blive opfattet som kendeords-holdige, men som former helt på linje med *om awtenner* mv. Hvorfor ikke antage, at *-en*-udtrykkenes udbredelse på de sidstnævntes bekostning er et indre vestjysk anliggende, hvor det alene drejer sig om den større eller mindre popularitet af konkurrerende ordformer?

Det ville også være en rimelig forklaring på, at udtrykkene *om monneren*, *om mejeren*, *om awtenen* (*awtneren*) og *om sommeren* optræder noget kraftigere mod syd (i område II) end de resterende *-en*-udtryk og er de eneste af typen, der rækker ind i område I. Deres særlige popularitet kunne blandt andet hænge sammen med deres ensartethed i lydstruktur og rytme.²⁰

Nu er hele historien om artikelgrænsens (og andre dialektgrænsers) forskydning i forbindelse med pesten 1659 jo stadig kun en mulighed - omend mange detaljer i *om*-udtrykkenes geografi falder på plads. Det er stadig ikke sandsynliggjort, endsige bevist, at beboerne af Horsens-Kolding-egnen faktisk brugte efterhængt kendeord, før pesten fik bugt med dem. For at sandsynliggøre det måtte man pege på andre overle-

verede rester af en sådan sprogtilstand - i virkelig gamle kilder, i nu kun halvt forståede marknavne, i andre af nutidsdialektens stivnede udtryk, osv. Men så langt magter jeg ikke at gå i denne sammenhæng.

Jeg vil være tilfreds, hvis det er lykkedes mig her at illustrere, hvordan dialektgeografiske undersøgelser nu og da kan udvikle sig til - lad mig kalde det: sproglig arkæologi, og hvordan resultaterne heraf kan bringes i samspil med historiske facts indvundet ad andre veje. Dialektologi er ingen ø i oceanet.

- ¹ Jf. Aage Hansen. Bestemt og ubestemt Substantiv. Kbh. 1927. s.49 og 90. Som det vil ses, kommer jeg slet ikke ind på udtryk af typen *om 8 dage*.
- ² Sporadisk forekomst af *-en*, hvor man skulle forvente *-i* eller (i intetkøn) *-et*, har man villet forklare som det bestemte kendeord i flertal (jf. fx. Ella Jensen: Houlbjergmålets bøjningslære. Kbh. 1956. s.19). For mig at se tyder de pågældende former snarere på en uniformering af endelsen i de betragtede faste *om*-udtryk.
- ³ Den citerede betegnelse er P.K.Thorsens i: Gjedved Seminarium 1862-1912. Lægfolk uden nærmere kendskab til dialekter opfatter vist gennemgående forskellen i brug af kendeord som hovedskellet mellem ødansk og (fejlagtigt: al) jysk.
- ⁴ Jf. Niels Åge Nielsen & Torsten Balle: Artikelløshed i Thy. Sprog og Kultur 27 (1972). - samt Harald B.Christiansen: Artikelløsheden i Lild og Tømmerby sogne i Vester Hanherred. Dialektstudier 4 (1977).
- ⁵ Jf. oldnordisk *at morni*, *at aptni* (med et mere korrekt dativudløsende forholdsord, = rigsmålets *ad*). Via svækkelse *-i* > *-æ* er endelsen senere faldet sammen med flertalsendelsen *-e(r)*, så de pågældende former fejlagtigt kan opfattes som flertals-dannelser, ikke bare af menigmand, men også fx. i H.F. Feilberg: Ordbog over jyske almuesmål. 1886ff, bd.II, s 740.
- ⁶ *om awtener* forekommer sågar i størstedelen af område III, men her vistnok med en anden oprindelse (jf. note 14). Når der mange steder i Midtvestjylland og i område III er optegnet *om meje(r)*, drejer det sig snarest om den henvisning til et tidspunkt, som blev berørt i artiklens start.
- ⁷ Udtrykkene med årstid eller ugedag danner her undtagelse for område IIIs vedkommende; udover den østjyske type *om sommeren*, *om sønden*, træffer man stort set kun en vestjysk kopiering heraf: *om æ sommer*, *om æ sønda* (bemærk forholdsordet!).
- ⁸ Den bagvedliggende opfattelse går ud på, at et sprogligt system bl.a. styres af udtryks-økonomi. Ægte synonymer vil derfor ikke kunne bestå over længere perioder, idet ét af dem da normalt vil blive opgivet som overflødigt, hvis ikke i stedet ét eller begge ændrer betydning (i reglen ved indskrænkning af det hidtidige betydningsindhold). Gyldigheden af sådanne opfattelser er naturligvis problematisk.
- ⁹ Fx optegnelser ved P. Terpger (Ribe-egnen ca. 1700), R. Lowson (Seem 1857), H.F. Feilberg (Darum ca. 1880), ABjerrum (Vodder ca. 1930); diverse litteratur af T. Kragelund (Hunderup ca. 1930-40).
- ¹⁰ Jf. Valdemar Bennike & Marius Kristensen: Kort over de danske Folkemål, Kbh. 1898-1912. s.153. - og: Peter Skautrup: Det danske sprogs historie. Kbh. 1944ff. bd.I, s.140 ff.

- 11 Fx optegnelser ved V. Bennike (Hvirring, Klakring ca.1880), J. Fischer (Klakring ca.1900) litteratur af M. Jepsen (Bredstrup 1884), R. Johansen (Horsens-egnen 1885), P. Alsted (Tørring 1896ff), H. Ussing (Erritsø 1915ff), A. Berntsen (Engum ca. 1920-40). E. Tang Kristensen har i en enkelt optegnelse fra Bredstrup ca. 1880: *om æ nat* (formentlig en sekundær dannelse, jf. note 8).
- 12 Endda kun som sideform til *om dawen* (og et sekundært *om æ daw*, jf. note 8).
- 13 Fx optegnelser ved E. Tang Kristensen (Grædstrup ca. 1880), V. Bennike (Bjerre h. ca. 1880), B. Jul Nielsen (Bjerre h. 1959ff); litteratur af R. Johansen og A. Berntsen (jf. note 12). Udover de to allerede nævnte udtryk omfatter typen *om for-* og *attermejenner (-medener)*, (iflg. B. Jul Nielsen:) *om dawener* (i enkeltgangsbetydning), *om søndener* mv., *om for-* og *atterårener*, (og endelig iflg. E. Tang Kristensen, medmindre det ene eksempel skyldes en trykfejl:) *om nætner*. Et på denne baggrund venteligt **om awtnerer* er ikke optegnet, men i stedet det sønderjysk udseende *om awtner*; da den sønderjyske type ellers ikke forekommer i område III, tør vi nok betragte *om awtner* her som en (haplogisk) afkortning af den forventede form. Det forhindrer selvfølgelig ikke, at udtrykket *om awtner* i naboområderne henregnes til den sønderjyske type (se ndf.)
- 14 Jf. Aksel Lassen: Skæbneåret 1659. Aarhus 1958. Kort 2 sammenfatter en række af bogens resultater.
- 15 Den første antagelse bekræftes af Lassen (se forrige note) på grundlag af fødselstallene en generation efter. Tilsvarende materiale bringes desværre ikke fra det sydøstlige Sønderjylland (incl. Als).
- 16 Jf. Niels Åge Nielsen: De jyske dialekter. Kbh. 1959. Her siges en række sprogforandringer i sydøstjysk at være trængt frem vestfra. Kr. Ringgaard foreslår mere kontant (i Bjerre Herreds Bogen, Glud 1963, s.348f), at bjerreherreds-dialektens vestjyske karakter (mht. grammatisk køn og en række lydudviklinger) kunne hænge sammen med pestkatastrofen i 1659.
- 17 Fx. optegnelser ved E. Tang Kristensen (Lindeballe, Jelling, Bække, Hejls ca. 1880) - og isprængt undtagelsesvis *-en*-eksempler: J. Madsen (Lejrskov ca. 1880), M.J. Skov (Gram ca. 1880-90). Stærkere repræsenteret er *-en*-formerne hos P. Petersen (Lindknud ca. 1880). Om J. Jacobsen (litteratur fra Vejen 1892ff) hævder H.F. Feilberg (i Dania 2 (1892-94) s.309), at han bl.a. i brugen af *om*-udtryk på *-en* er påvirket af sprogbrugen længere mod øst. Så sent som i 1960'erne mener en af Jysk Ordbogs meddelere, at *-en*-formerne i Malt er yngre end dem uden kendeord.
- 18 Den alternative mulighed, at *-er* skulle være flertalsendelsen indlånt fra midtvestjysk, tør afvises med det samme. Flertalsformerne derovre anvendes jo kun i *om*-udtrykkenes gentagelsesbetydning, medens område IIIs *om monnener* etc. i lighed med det sønderjyske *om monner* bruges ligeså vel i engangsbetydningen.
- 19 Jf. Hugo Matthiesen: Hærvejen. Kbh. 1961. - og Peter Skautrup (se note 11).
- 20 Formen *om awtneren* kendes næsten kun fra *-en*-typens yderste forposter og er formentlig en sen paralleldannelse til de tre andre udtryk. Dette forhold synes at udelukke den - ellers fristende - alternative forklaring på område I og IIs *-en*-former, at de skulle være områdenes gamle udtryk (*om monner*, *om mejer*, *om awtner*) udvidet med et øskjysk *-en*. På den anden side kan det være svært at forstå, hvordan en oprindelig form med efterhængt kendeord kan hedde *om monneren*, når det ellers hedder en *monn (moren)* i samme egne. Man må snarest regne med opkomsten af en ny grundform (*monner*), som også stikker hovedet frem i den flertalsform, en sikker kilde sammestedsfra oplyser: *monnerer*.

også om hest: En Hest kan .. være en Baltvaarn, (når) den ikke gaar af Vejen for det sværeste Arbejde. Skyum.M.43.

baltre v. balter -er -et -et ^oVorning [Ommers-M; besl. med balse; jf. sv. dial. balltra ner = nedtrampe] (om høns; kun refl.:) = trykke, baske sig med (i støv, sand etc.). Hansen baltrer dem. ^oVorning. | (om person) = sole sig. (overf.:) *Blich.VII.89.

bam interj. med sidef. bam-bam bam. bam^obam [HadsH; kontaminering af Nord- & Midtjy →baba og Syd- & Sønderjy
10 →ham(-ham)] (som advarende tilråb til børn) = fy! bam!
'de' ø 'bam! = det er bam - må ikke røres. ^oHundslund.

bambuse s. - med hovedtryk på 2.stavelse. - fk. [opt. spor. i Sønderjy-V; besl. med bammerus og bommerut] = +
bammerus.

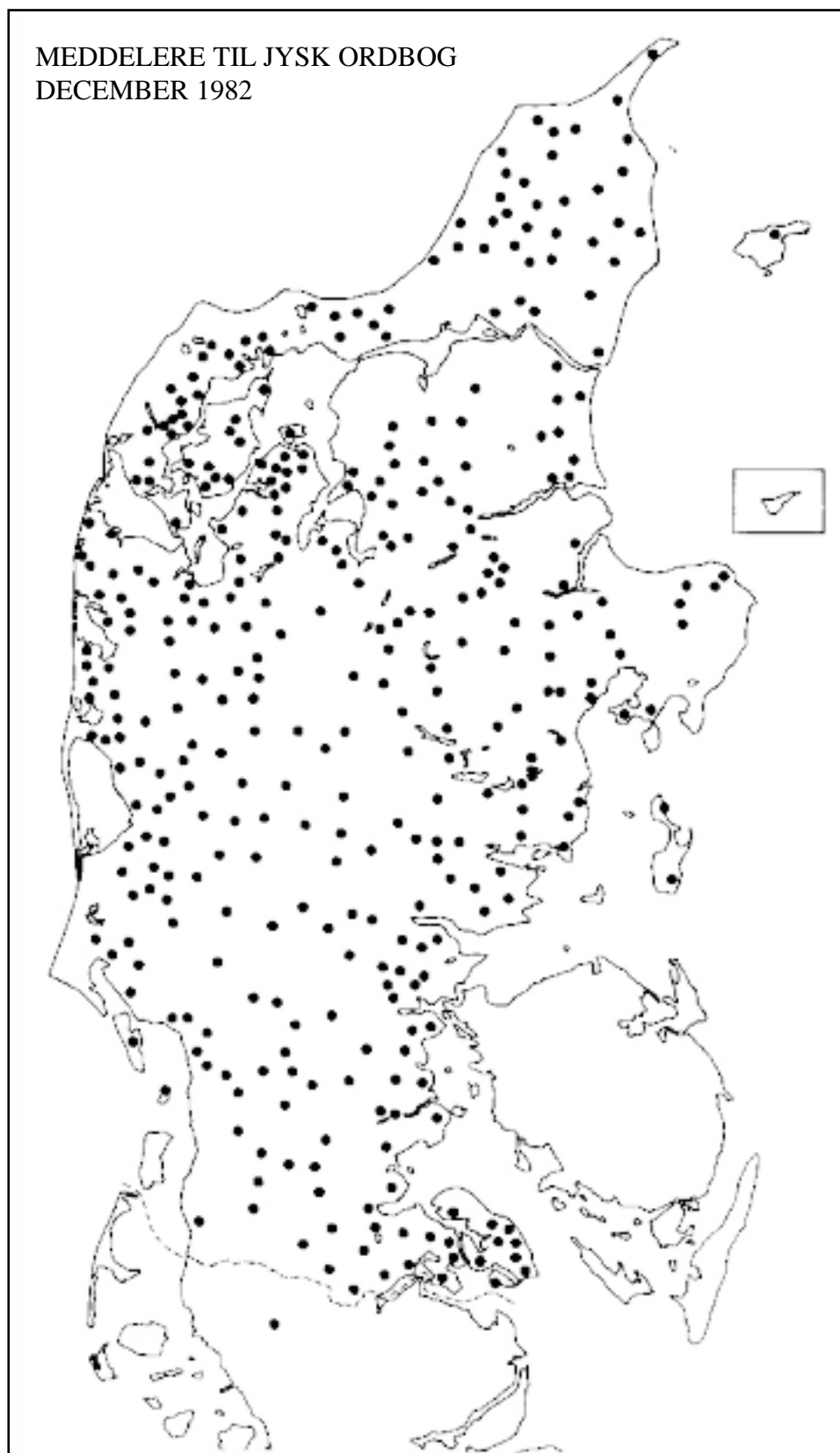
15 bamle v. 'bamsø ^oAls [kun afhj. fra Als] = dingle. - oftest anvendt i udtrykket: alt hvad der bumler og bamler (el. bimler og bamler) = alt hvad der hører sig til. [< ty. alles was da bummelt und bammelt = d.s.]. AarbTurist. 1969.63.

20 bammerus s. med sidef. -rusk, -russe bam^orus ^oBov; *bammerusk GråstenSg (Sundeved); bam^oru^os Alsinger. - fk. [spor. i SSøJy-Ø og på Als; besl. med bambuse og bommerut] = kraftig kvinde (el. blot en, der virker tyk, fordi tøjet sidder sjustet om hende). - hertil vel: bambe^orus =
25 groft klodset Fruentimmer ^oAgerskov.

bamp s. bamp alm. [opr. uvis: Sønderjy-NØ, spor. i Sønderjy-NV og SØJy-S] - kun i forb. byde (el. give) én
bamp = byde vedk. trods, tage kampen op med vedk. (vha. ord el. næver). a bløw årnitz 'båjn bamp = jeg blev ordent-
30 lig budt Bamp ø: fik Svar paa Tiltale. Haderslev. Ha' do raj. ka do by bamp = har du råd (Penge), kan du være hensynsløs (dele Klø ud). GramH.

VS/OR 1.9.1982

Et kig ind i "værkstedet". Sådan ser en nyredigeret side ud i det manuskript, redaktørerne afleverer til trykning.

INTERESSEREDE KAN GRATIS
REKVIRERE ORD & SAG 2
SÅ LÆNGE OPLAG HAVES.

HENVENDELSE TIL:
INSTITUT FOR JYSK SPROG-
OG KULTURFORSKNING
NIELS JUELS GADE 84, 8200 ÅRHUS N
tlf. 8942 1913 fax 8942 1912
e-mail: jyskl@hum.au.dk

